

TERMÉSZET ÉS TÁRSADALOM

N É P S Z E R Ű T U D O M Á N Y O S K Ö N Y V T Á R

KIADJA A HUSZADIK SZÁZAD
SZERKESZTŐSÉGE

IX.

Dr. VÁRADY ZSIGMOND:

MARTINOVICS IGNÁC

MARTINOVICS IGNÁC

ÍRTA

Dr. VÁRADY ZSIGMOND

1909

DEUTSCH ZSIGMOND ÉS TÁRSA KÖNYVKERESKEDÉSE
BUDAPEST, V., DOROTTYA-UTCA 9.

MÁRKUS SAMU KÖNYVNYOMDÁJA BUDAPEST

Martinovics Ignác.

BEVEZETÉS.

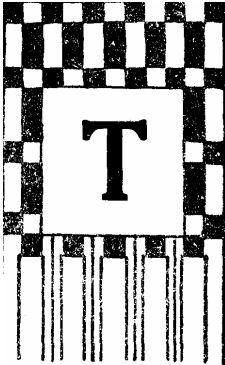
Erények és bűnök, hősök és gonosztevők, gyilkos királyok és királygyilkosok mind egyszerű termékei a kornak, melyben születtek és nevelkedtek. E tételt még ma is sokan tagadják, az ősidőktől megszokott anthropocentrikus életfelfogás képtelen azzal teljesen megbarátkozni. Régebben pedig e tétel egészen ismeretlen volt, tehát a történetírás is annak figyelembevétel nélkül dolgozott. Innen van, hogy jóformán mindaz, mit Clio az adatok összehordásán felül évszázadokon, sőt évezredekken át megírt, legnagyobb részben újból volna kidolgozandó, legalább is az ítélkezés, a következtetések és tanulságok, meg az egyéniségek beállítása és méltatása tekintetében. Régi történetírásunk az embereket és dolgokat rendszerint önmagukban vizsgálta és a történetíró saját kora és világnézete szemüvegén át bírálta meg. E rendszerrel gyökeresen szakítani fog az, aki felismeri az alapvető tétel helyességét, mely szerint események és egyéniségek mindig az ő koruknak és viszonyaiknak eredményei, mint a gyümölcs a fái, a talajé s az éghajlaté, melyben létre jött. Martinovics Ignác is, a halálában és emlékében oly tragikus, még tragikusabb lett azáltal, hogy dolgait, írásait, célját, törekvését, gondolkozását és szomorú sorsát általában hibás szempontból, a helyes történetírás amaz alapvető tételének nem ismerése, vagy félreismerése folytán a kortól elszakítva ismertették és

bírálták. A magyar utódok is alig bántak el vele kegyelmesebben, a hálás utókor is alig ítélte meg őt alaposabban, mint I. Ferencz király, aki benne csak a forradalmárt és a trónfelforgatót látta és aki kivégeztette, mert királyok és császárok a trónt régtől fogva vérpaddal védelmezik.

A következő sorok kísérlet akarnak lenni arra, hogy Martinovics Ignác a róla már kiderített történeti adatok alapján, de egyúttal a kor és egyén viszonyainak reális világításába beállítva merüljön fel elénk elmúlt idők sötétlő kódéből. Szóval: tárgyilagos történetét akarnánk adni, de a szó újabb értelmében. A régi történetírás úgy értette a tárgyilagosságot, hogy a hősök történelmi rangja megállapításánál magához a hőshöz kell ragaszkodnia, abból kell kiindulnia és oda kell visszatérnie. Szerintünk minden történelmi személyiség és minden esemény csak része és következése lévén korának és az előző kor által teremtett viszonyoknak: a tárgyilagosság e kort és ama viszonyokat figyelmen kívül nem hagyhatja. Így vizsgálódnak, ne zavarjon meg az, hogy egészen új eredményekhez jutunk, sőt gyakran rájövünk arra is, hogy ugyanabban az időben két egymással szembekerült világtörténelmi erő mind-egyikének igaza van, a maga saját külön világa szempontjából. Valóban a világtörténelem ilyen tárgyilagos vizsgálata is arra tanít, hogy aki az egészet vizsgálja, az és csakis az ismeri meg a részeket s hogy aki valamely nemzedéknek egész képét megérti, az a képen szereplő egyes alakoknak sok mindent fog megbocsátani, amit tegnap még, a részletekbe nem bocsátkozván, az összes világesemények szerves összefüggését nem ismervén, utálatos bűnnek és megbélyegzendő eltévelyedésnek volt hajló elismerni. E vezérelvek alapul vételével kísértsük meg eldönteni, hogy bűnös összeesküvő, könyelmű kalandor, vagy a népszabadság elsősülött prófétája volt-e Martinovics Ignác?

I. FEJEZET.

Király és ország.

udomány és tapasztalatok megegyeznek abban, hogy szerelmi házasságból születnek a legéletképesebb gyermekek és hogy a fajkeverés rendszerint előnyösen hatjaz utódok értelmiségére. Alig van tehát örvendetesebb esemény egy monarchiában, mint uralkodójának oly szerelmi házassága, mely különböző fajok gyermekeit köti össze a trón lépcsőin Hymen rózsaláncaival. Ily házasságokból születnek a legeszebb, a legéletre-

valóbb és a legszélesebb látókörű uralkodók. Mária Teréziának Lotharingiai Ferencsel kötött házasságából két oly Habsburg-utód származott, kik a Habsburgok minden jó tulajdonságát, a szívósságot, következeteséget, szorgalmat, óvatosságot örökölték, a Habsburgok hibái, az antidemokratikus gondolkozás, az önkényuralomra hajlandóság s a hatalomnak vérontással fentartása nélkül. E két férfi, kiket történelmünk II. József és II. Lipót néven ismer, törőlmetszett demokrata volt, mintha nem is császári ágyból származtak, hanem a nép legalsó rétegéből eredtek volna. A Habsburgház hagyományai s e két uralkodó világnézete közt előállott kiáltó ellentétet a XVIII. század második felé-

nek lelki állapota magyarázza. Röviden szólva: okos, utazott és olvasott embernek bajos volt antidemokratikusnak lennie. A korszellem demokrata, szabadelvű, sőt felforgató volt. II. József 1780-ban harminckilenc éves korában lépett a trónra. Fiatalsága és nyugat-európai utazásai összeesnek azzal a korrallal, melyben Voltaire s az enciklopédisták szelleme, ha még nem is uralkodó, de divatos és elismert lett Franciaországban, sőt annak határain túl is, egész Európa értelmisége előtt. Tudjuk, hogy Beaumarchais híres színjátékát, mely a szabad szellem első sortüze volt az abszolút királyság társadalmi rendje ellen: a francia udvar tapsolva nézte végig: a haldoklását még nem is sejtő rend azt hitte, hogy tapsaival életképességét bizonyítja. Azután olvassuk, hogy midőn a minden hatalmakat szívük gyökerében sújtó Voltaire-t az egyetemes népszerűtlenség kiveti a francia földről, a leghatalmasabb uralkodók: II. Frigyes porosz király és Katalin cárnő fogadják udvarukba. Pedig ez a Voltaire és társai nem kíméltek semmit, ami az akkori világnak valamelyes oszlopa volt. Legerősebben a két legerősebb oszlopot támadták: az egyházat és a nemességet. Epébe és méregbe mártott tollakkal mutatták ki, hogy sem a nemesség kiváltságai, sem a katholicizmus dogmái a józan ész világánál nem állhatnak meg. Soha sem mert azelőtt senki oly hangon írni az egyház hittételeiről, mint például Voltaire teszi *Boulainvilliers gróf ebédje* című (magyar fordításban az *Ébresztő* füzetei között 1907-ben megjelent) gyilkos kis iratában. S hogy ily iratok nem kivételek, Voltaire nem magában álló jelenség, hanem csak legélesebb, legszellemesebb kifejezője a kor szellemének, azt a XVIII. század íróinak áttekintése bizonyítja. Az oligarchia s monarchia ellen írott művek száma is légió. Rousseau társadalmi szerződése csak szerény megnyitó beszéd ama hosszú forradalmi műsorban, melynek végén Marat maró *La Lanterne* című

lapja s a XIV. Lajos fejét követelő versek állanak. Az enciklopédisták és követőik ostroma azonban leghevesebb volt a feudalizmus szelleme és intézményei ellen. Szemben a létezett társadalmi renddel, mely a király, papság és nemesség kizárólagos hatalmát s a nagy néposztályok teljes jogtalanságát jelentette, azt kérdezték: „Mi a harmadik rend”? „Semmi.” „Minek kell lennie?” „Mindennek!” Amint Amerika megindította a szolgaság minden fajtája ellen az irtó hadjáratot, szóval és karddal, gyűlésteremben és csatamezőn, épen úgy hadat izentek ők az Európában jobbágyság neve alatt fennálló rabszolgaságnak s az ezzel egybekötött intézményeknek. Le a nemesi kilenceddel s a papi tizeddel, le a költözés korlátozásával, le a nemesség adómentességével és adóztatás-jogával, le a szabad vadászattal s a körmenetekben részvétel kötelezettségével stb. stb. És mivel mindez részben is, általában is lehetetlen mindaddig, míg a nép, illetőleg az akkor népnek tekintett harmadik rend egyenlő jogokat nem kap a papi és nemesi renddel, tehát jogot a népnek, jogot a harmadik rendnek, hogy saját ügyeiben maga a nép rendelkezék. Ma már nem vitás, hogy e követelés emberi igazság volt. Az enciklopédisták azonban ezt az önmagukban is veszedelmesen erős társadalmi igazságot a világirodalomban példátlan szellemmel, ragyogó ékesszólással, káprázatos színpompában, vérig ható gúnnnyal, Martial óta hallatlan szatírával és a becsületes író jellemes következetességével adták elő. Műveik mint a kristályprizma, minden oldalról sugárzó, de mindenütt ugyanazt az átható igazságot szórták széjjel. Nem csoda, ha Franciaország s utána a világ minden világos feje behódolt nekik s ezek közt II. József és II. Lipót is magukba szívták tanításaikat. Meg volt bennük a szellemi képesség az igazság felismerésére s az öröklött képzetektől szabadulásra: kettősen egy képesség, melynek egyik fele

hiányozván, a másik része is merőben értéktelen. Felismerték az enciklopédisták igazait és képesek voltak arra, hogy akarjanak az új igazságok szerint uralkodni is. Innen ered, hogy e két uralkodó az összes Habsburgokkal ellentétben, uralkodását nem a főrendekre, hanem a nagy néposztályokra kívánta támasztani. Az ősök rosszul érezhették magukat kriptájukban. Hogy messzebb ne tekintsünk visszafelé, III. Károly a szatmári béke után vagyonnal, jogokkal erősíti az egyes hű nemeseket. A békekötés körül szerzett érdemeiért Károlyinak kötelezett ötvenezer forint fejében egész sor uradalmat ad neki, – a premontrei rendnek s a jezsuitáknak széket ad a főrendek között, – a pragmatika szankció főtétele: a leányág elismerése ellenében kiterjeszti a nemesek kiváltságait, – mentesíti a főpapokat és nemességet a hadi adó és más kontribúció alól, – az 1715-ben először megszavazott állandó hadsereg kiadásait a nemesek óhaja szerint nem a jobbágyok földjére, hanem a jobbágyok személyére engedi alapítani, mert a jobbágyföld is válhatik nemesi földdé s a nemes akkor s ily föld után sem akar hadi adót fizetni, – a *deperdita* is kizárólag a jobbágyság vállaira nehezül s így tovább az egész kormányzásban. Alatta búvik ki a nemesség a személyes felkelés kötelessége s ennek pénzzel megváltása alól s ekkor tűnik el a főpapságnak az a kötelezettsége is, hogy bandériumokat tartozik állítani, de megmarad a papság kezén mindama jószág és jog, melyet ennek s az igazság-szegény- és tanulmányügynek is ellátása fejében kapott voll. Mária Terézia kénytelenségéből is követte atyja nyomdokát. Külellenségek által szorongatott helyzetében a magyar rendek hajlandók neki hadi segílyt adni, de feltételül kötik, hogy hitlevélbe iktassa, mikép a papság és nemesség minden adótehertől mentes s a közszolgáltatások alapja nem is a jobbágytelek, hanem maga a jobbágy. Midőn a királynő, ha nem is hit-

levélben, ezt kijelenti, megadják a segílyt, sőt főhadbiztosságot is állítanak, a költségekre a só árát mázsánként 15 krajcárral felemelik, több és más alapot azonban nem jelölnek ki, mert pl. a szarvasmarha megadóztatásánál már saját zsebüket látják érintve. A fedezetlen költségeket végre is a vármegyék házi adójából határozzák fedezni, más szóval újra a jobbágy fizet. Cserébe egy csomó nemes titkos tanácsos lesz, máspk főpapi székekbe ülnek. A főpapok nagy vitába ereszkednek a nemességgel, mert ez megállapítja, hogy a papság már nem állít bandériumokat, tehát nincs joga a tizedek tizedét beszedni s az a nemesi fölkelés költségeire fordítandó. A királynő úgy dönt, hogy a tizedek tizede „az adott esetben” a kincstárba folyjon. 1741 okt. 30-án megerősíti az összes kiváltságokat, azután Erdélyben eltörli a jezsuiták birtokjogát tiltó törvényes rendelkezéseket s egész sor kincstári kézen levő birtokot ad át a jezsuitáknak. A nemes ifjak számára testőrséget létesít: a rendek nem szégyellik feliratban bejelenteni, hogy ennek költségeit is csak a jobbágyok viselendik. Mindezzel be nem érve, a királynő egyenkint is munkába veszi a magyar nemes családokat, katolikussá törekszik azokat tenni térítés és általa közvetített házasságok által. Sikerül is neki a nemesség jó részét okos tapintat és a finom női diplomácia eszközeivel katolikussá és németté tenni. A rendi társadalom nem érezvén magát kiváltságaiban veszélyeztetve, lépre ment minden királynői akaratnak, mert mint fajdkakas dörgés idején csak a szerelem hangja, úgy a kiváltságos rendek csak a nem adózunk jelző iránt voltak fogékonyak. Mária Terézia alatt sem a közigazgatás abszolút és osztrák vezetése, sem a létesített állandó seregnek a magyar igazgatás alól teljesen kivonása, egyetlen komoly ellenmondásba nem ütközött.

Ezekkel szemben mit csinál a fiú, II. József? Első

sorban igaz, ő is mindent Bécsbe akar központosítani: nagy szívvé akarja tenni e várost, mely minden népei erőit összegyűjtven, a legtávolabb fekvő vidéket is azonos szellemi és gazdasági erőkkel lássa el. Azután a hivatali szellem megváltoztatására tör, leszállítja a neki már akkor túlsóknak látszó nyugdíjakat és hivatali létszámot. Vájjon mit szólna ma, midőn egyetlen országa egyetlen minisztériumában több hivatalnok uraskodik, mint akkor összes központjaiban. Szabaddá tette a sajtót, mert azt az uralkodó legjobb útmutatójának tekintette s mert mindazt felszínre hozza, mi anélkül a néplélek mélyén számára el volna veszve. Rómát épen olyan főhatalomnak tekintette, mint valami külföldi államot, » mely hadsereget ugyan nem küldhetett reá kívülről, de állandó hadsereget tart a belföldön. A tetszvényrendelet által elvágta a római központot országai papságától és nem engedte meg, hogy tudta és beleegyezése nélkül Róma irányíthassa polgárai gondolkozását. Mint-hogy az *In coena Domini* és az *Unigenitis* bullák a fejedelem s a püspökök jogait sértették, azokat az egyházi könyvekből kitépette és megtiltotta a püspököknek, hogy bűnbocsánati, vagy házassági ügyekben Rómához folyamodjanak, ellenben kötelezte őket, hogy a királyhűsége esküt tegyenek. Megtiltotta a szerzeteseknek, hogy külföldre pénzt küldjenek, vagy külföldi egyházi könyveket behozzanak. Eltiltá a Mária-társulatokat, az aszkéta-könyveket, az 1773-ban feloszlott jezsuita szerzetből fenmaradt áhítatosság-szabályokat. Egyszóval, jóllehet vallásos volt, vagy épen azért, komoly hadat izent a fanatizmusnak, a bigottságnak és a pogányságnak minden elemének.

Az egyházi rend felírással élt e rendelet ellen, de a felelet egy még égetőbb seb lett: a türelmi rendelettel a protestánsok vallásszabadságát biztosította. Elődei is tették ezt, de rendesen csak akkor, mikor a fegyverek ereje kényszerítette őket s lazulván a nemzet

ereje, mindig visszavettek valamit abból, amit szorultságban megadtak vala. József nagyatyja, III. Károly is így cselekedett a német bizottmány által kidolgoztatott és 1731. március 21-én kibocsátott rendeletében. II. József volt az első Habsburg, aki saját meggyőződése s nem a viszonyok nyomása alatt mondta ki, hogy helytelen minden szabály, nézet, alkotás, intézmény, mely azt célozza, hogy az embereket hitvallásuk szerint megkülönböztetni, elválasztani, vagy épen kisebbiteni és megrövidíteni törekedjünk. E reformokkal s a búcsúk és búcsútársulatok megrendszabályozásával a király az egész főpapságot magára haragította. Ellenben a protestánsokat a türelmi rendelet némely hiánya s az áttérések korlátozása, de főképp a protestánsoknak akkor is rövidlátása miatt nem teljesen nyerte meg. A pápa e reformok következtében és mert József olaszországi birtokain is magához ragadta a főpapok kinevezésjogát, személyesen jött Bécsbe, de még közvetlen tárgyalást sem folytathatott a szabad szellemű uralkodóval. Sőt rontott a dolgán. József eleinte nem sok ügyet vetett pl. a szerzetek dolgára s egy előterjesztést, mely a klostromnak a zárdához igen közel elhelyezését nehezményezte, azzal dobott el, hogy „legalább a farkasok közel érik a juhokat”. A pápa látogatása után elkezdte őket farkasokként kezelni: 134 szerzetet 1844 pappal és 6 zárdát 190 zárdaszűzzel feloszlattott, javaikból a vallás-alapot teremtette, a feloszlattott szerzetek lakóit polgári életre és házassásra kötelezte. Megütközött azon, amin ma két század után megütközni is tiltva van, hogy a hívek az egyházi szentségekért, például a keresztség, házasság stb. kiszolgálásáért külön díjakat fizetnek s a paróchiák lakói e díjakra és misepénzekre rá vannak utalva, ellenben egyes főpapok egész megyéket haszonélveznek és fejedelmi udvartartást visznek, épen Jézusnak, a szegények istenének vallásában. Ez okból az egyházi jövedelmeket szabályozni akarta. Fel-

világosodott papságot teremtendő, papneveldéket rendelt. De magáról a népről sem feledkezett meg. Népinevelést és állami iskolázást is akart létrehozni, korát meghaladó éleslátással ismervén fel, hogy csak az a nép lehet boldog, melynek polgárai műveltek s hogy a polgárok adófilléreit beszédő hatalom kötelessége valamennyi alattvaló szellemi és erkölcsi kiműveléséről s így a népnek szabad versenyében versenyképességéről gondoskodni. Valóban úgy van. A tömegek kötelessége alulról felnyújtani a kultúra anyagi eszközeit, de a felső hatalmak kötelessége ez anyagi eszközöket a tömegek színvonalának emelésére használni fel s el van lopva mindaz a közpénz, amelyet nem a nép érdekében költöttünk el. De ezt a még ma is homályban élő igazságot akkor Magyarhonban senki sem értette meg: azt azonban igenis megértette a nemesség, hogy a jobbágyok kiművelése lehetetlenné fogja tenni a jobbágyok kizsákmányolását. A rendek, kik a már Mária Terézia idejében megkezdődött központosítás s a magyar ügyeknek Bécsből intézése ellen hangot sem emeltek, Józsefnek rögtön szemére vetették ezt, mihelyt kitesztet, hogy ez a fejedelem nem a nemesi kiváltságok, hanem a nagy néposztályok erősítését forgatja fejében. Az ellenszenv csakhamar gyűlöletre és megrettenésre változott, mert József a házak megszámlolását és a nép összeírását rendelte el, az úriszéket eltörölte, a III. Károly által rendszeresített kerületi táblák s a hétszemélyes és királyi tábla alá harmincnyolc altörvényszéket állított, kataszteri felmérést rendelt, telekkönyvi hivatalt és országos levéltárt rendszeresített, az egyházi hiteles helyek teokratikus intézményét megszüntette, vámközösséget és védvámrendszert honosított meg, szóval minden tollvonással mélyen belevágott a magyar alkotmány régi, elavult, de a magyar nemesség előtt klenodium gyanánt tekintett testébe. Mindez azonban kisebb baj lett volna. Amint eltűrték az anyának, hogy a köz-

ponti igazgatást teljesen maga kezébe ragadta, valószínűen eltűrték volna a fiúnak, hogy királyi hatalmát a vidéki igazgatásra is kiterjeszti, de ami a koronázás nélkül uralkodó király bűnlajstromára a koronát feltette, az az egyenlő adózás vezérelvének kitűzése volt. E tétel rendén rögtön egyszerre felismerték, hogy József „Magyarországot Ausztria módjára akarja kormányozni”. Valójában és lényegileg már Mária Terézia úgy kormányozta, tizenhárom évig országgyűlés nélkül, német biztossal működő helytartótanácsa és Bécsből küldött királyi rendeletek által. De József az ausztriai módra kormányzás alatt Ausztria módjára adózást is értett s a nemesektől úgy akart adót szedni, mint a jobbágyoktól. Megszületett a „Nem adózunk” jelszó, mely még a harmincas és negyvenes évek politikai küzdelmeiben is a választások komoly sarktételeként szerepelt s e jelszó bűverővel tömörítette József ellen a nemesi és főnemesi rendet. A főpapság eleven ügyességgel szította a nemesség tüzét s mint minden hasonló esetben tenni szokta, saját sérelmeiről okosan hallgatva, a hazafiasság, a nemzeti önállóság, a politikai szabadság és függetlenség elveit hangoztatta. Okosan tudta akkor is, hogy a vallási kérdésekben szabadelvű gondolkodású magyar nemességet komoly, kietartó küzdelembe pappárti jelszóval nem viheti be, de neki teljesen elég, ha a felvilágosult uralkodó szabad gondolkozó irányzatát bármilyen jelszó segítségével is népszerűtlenné teheti és megbuktathatja. Valóban igaza lett. Mint száz hasonló esetben történt, a konzervatív gondolkozás felizgatása által megbukott a szabadeivűség, hogy a sértetlenül fenmaradt nemesi kiváltságok hátán belopódzzék a reakció.

Hiába álltak ki egyes művelt főurak, élükön gróf Széchenyi Ferencsel, aki sajátkezüleg látta el számmal kastélyát, – hiában próbálták egyes felvilágosultak, köztük a magyar szabad gondolat és irodalom egyik leg-

nemesebb alakja, a József által iskola-felügyelővé nevezett Kazinczy Ferenc is, a fejedelem rendeleteinek közhasznosságát bizonyítani. A nemesi közvélemény hullámai egyre magasabbra hágtak. A nép az alkotmány ú. n. sáncaiból kizáratván, a nemesség és papság ellensúlyául nem szolgálhatott. Évszázadokon át teljesen elhanyagolva, műveletlensége miatt nem is értette meg, hogy róla, az ő jövőjéről, az ő emberi sorsba felemeléséről folyik a küzdelem. A magyar csekély számú intellektuelleket csakhamar elhallgattatták az óriásilag túlnyomó konzervatív és reakciós tábor egyesült ereje, nyers hangja és hazafias jelszavai, de ezeknél is inkább az, hogy ezek megett valóban ott lappangott a magyar nemzeti jelleg komoly veszedelme is. Az uralkodó ugyanis azt kérdezte a rendektől, hogy miért használják a hivatalos életben a latin nyelvet, az élő magyar helyett a holtat? A rendek azt felelték, hogy a magyar nyelv alkalmatlan a hivatalos kifejezésekre és sok szó hiányzik nyelvünkől, mely az igazgatásban nélkülözhetetlen. József elhitte és rögtön tudott egy oly élő nyelvet ajánlani, melyben minden szükséges kifejezést már rég megtaláltak: elrendelte a hivatalokban a német nyelv alkalmazását. Ennek, természetesen, az összes megyék ellentmondtak. De az összes megyékről is meg volt Józsefnek a maga véleménye. Mint az arab uralkodó, aki a Koránon kívül minden könyvet elégettetett, mert vagy benne van tartalmuk a Koránban s akkor feleslegesek, vagy nincsen benne s akkor veszélyesek: így József úgy találta, hogy vagy úgy igazgatnak a megyék, ahogy ő akarja s önállóságuk akkor felesleges, vagy ellentétesen s akkor ő azt úgy sem tűrheti. Eltörölte tehát a megyegyűléseket is s a helytartótanács alá tíz kerületi biztosságot állított fel, a főispáni állást megszüntette, az alispánokat kinevezni kezdte. Ezzel a pohár csordultig telt és a királyi akarat merev ellentétbekerült az egész nemzeti akarattal, már t. i. azzal, ami akkor

a nemzeti akaratot képviselte. Egész Magyarország forrongásban volt amaz uralkodó ellen, ki eltekintve a magyarság nemzeti jellege ellen is vétő rendeleteitől, a történelem egyik legkiválóbb uralkodója s népeinek igazi atyja leendett volna. Így, eltekintve egyes kiválóan demokratikus jellemeiktől, sehohsem keltett működése még rokonszenvet sem. Intézkedései, intézményei gyökeret verni képtelenek voltak még oly pontokon is, melyek a nemzeti létet, magyarságunkat és állami önállóságunkat a legtávolabbról sem érintették: a kiváltságos rendek önzése által feltüzelt és lázba hozott nemzeti vérkeringés, mint megannyi kóros anyagot elejétől kezdve kiküszöbölni törekedett azokat önmagából. A nyugateurópai szellemmel beoltás nem sikerült: József halálával hatása is kimúlt. József halála évében, 1790-ben, Lembergben az egyetemen tanít Martinovics Ignác, kit nem sokkal József halála után Bécsben találunk. Ki volt ez a Martinovics?

II. FEJEZET.

A hős küzdelmei.

A fajkeverésnek a szellemi kiválóságra előnyös befolyását Martonovics Ignác szellemi képességeinek és származásának egybevetése is bizonyítja. I. Lipót 1690-ben Rácz Györgyöt, a szerbek vezérét báróvá, majd gróffá nevezte, a szerbeknek és több testvérfajoknak pedig, kik akkor a Dunától délre eső tartományokban, Szerbia, Albánia, Macedonia stb. vidékein török hódoltságban laktak, önkormányzati jogokat, a török által kivetett adóktól mentességet és szabadságot biztosított, ha a török ellen az ő seregei mellé állanak. E népek fel is keltek, de a török fegyverek elől menekülni kényszerülvén, Csernovics Arzén patriárcha vezérlete alatt a Dunán átjöttek és Délmagyarországon telepedtek le. Azonban országunkban sem találták meg a kívánt nyugalmat. Panaszaik csakhamar sűrűn jönnek az udvarhoz vallásszabadságuk s önkormányzatuk megsértése, súlyos adóztatásuk s Lipót oklevelének meg nem tartása miatt. Ez elégtelenség 1734-ben Szegedinecz Péro felkelésében csúcsosodik ki. Ez a szerb fegyverrel kezdett, magyar parasztokat magához ragadott felkelés szerb

lást, s parázs a hamu alatt tovább égett, a lelkek elégtelensége nem csökkent és mert a magyar hatóságok súlyos adókat szedtek be, a magyar főpapság a térítést erőltette, az önkormányzati jogokat a magyar helytartó-

tanács és vármegye korlátozta, nemzedékről-nemzedékre szállt e beköltözötteknél az a vélemény, hogy a bécsi udvar, melytől az 1690-iki oklevél származott, nekik igaz barátjuk, ellenben a magyar nemesség és főpapság az ő természetes ellenségük. Bajos volna eltagadni, hogy ez öröklött faji képzetnek nagy szerepe volt a szerbség 1848-iki magatartásában is. De reánk is egyedül az fontos, hogy ebből az ősi lakhelyéből királyi oklevél alapján kizavart népfajból, a Szegedinecz Péro féle lázadás vérbefojtása után származott, magyar családba való beházasodás által Martinovics Ignác. Perót és társait Budán, 1735. április 4-én törték kerékbe. E napon négyeitek fel hulláikat s küldték az egyes darabokat Aradra, Nagyváradra, Sarkadra és Szentandrásra bitóra függesztés végett. Ezenkívül e napon ítétek magyarországi bírák az ország fővárosában szerb és magyar felkelők közül tizenkettőt arra, hogy vesztőhelyen egymással kockát játsszanak s a négy legkisebb kockát vető haljon meg pallos által, hogy a többi a várfogságot nyerje játékszerencséje jutalmául.

Húsz évvel azután oly albán apától, ki ezeket látta, vagy átélte, született Martinovics Ignác. Bizonyos, hogy bölcsődala nem volt a fennálló társadalmi rend dicséneke s hogy e fiú nem nevelkedett a magyar rendi társadalom megbecsülésének szellemében. Rendkívüli szellemi képességeit már az is bizonyítja, hogy németül, rácul, magyarul, tótul és latinul már ifjú korában beszél s az angol mellett a francia nyelvet úgy elsajátította, hogy e nyelven önálló köteteket adott ki, sőt később csakis e nyelven fogalmazott. Tizenhét éves korában budai szerzetes. Baján végzi a bölcsészet tanfolyamát és huszonhárom éves korában 1778-ban áldozár. Mint idegen népfaj gyermeke, a magyar rendi társadalomban alig lehetett más, mint pap, vagy katona. Egyik testvére az utóbbi pályán van: ebből úgy látszik, a szülők gondossága vezeti az egyházhoz. Saját hajlama bizonyára nem vitte oda. 1779-ben a

bölcsészeti és mennyiségtan tanára. A huszonnégy éves ifjú tanulmányt ír az egyenletekről és pályázik Váradra az ottani akadémia mennyiség-tani tanszékére. A tanári oklevél szerzése s a sürgős pályázat a tanszékért már elárulják, hogy a szerzetes élet nem bírja rokonszenvét. De első vereségét e pályázatnál szenvedti: a tanszék nem nyeri el. Meggűrül a természettudományi tanszék is, újra pályázik és újra mellőzik. Huszonnégy évvel van két oklevele és két bukása. Belátja, hogy felfelé a tudományok világába nem emelkedhetik, de a rendháztól menekülni akar. Menekült tehát oldalvást. Horváth Mihály szerint azért gyűlölte meg a szerzetes életet, mert 1781-ben a budai zárdában borzasztó földalatti börtönök tudomására jutott, melyben a rendfőnökök fegyelmi vétségeikért, sőt engedetlenségeikért is éveken át, sőt holtiglan zárva tartották és kínozták szerzeteseiket. Fesslerrel együtt feljeleníti e visszaélést. Ily földalatti börtönöket eltöltő királyi rendelet már előzőleg létezvén, az állítás nem látszik hihetetlennek. De földalatti börtönök nélkül is alig maradt volna a szabad szellemű ifjú sokáig a szerzet falai közt, melyek lelkének földfeletti börtönt teremtettek. Helyzete tűrhetetlenné lett, midőn büntetésből, vagy elővigyázatból tanítónak Bródba helyezték át.

Csakhamar II. József s vele a szabadelvű eszmék trónra lépése után elhagyja a szerzetet és Bukovinában tábori lelkész lesz. Ez az első esemény, melynél József császár szabad szelleme és a kormányzatnak az uralkodó akaratóból megváltozott iránya hősünk javára válik. József, annyi szerzetnek határaiból kiküszöbölője s egyházi felszereléseik elárverezője, rokonszenvezett az oly szerzetesekkel, kik önként hagyták el a klastromokat. Ez magyarázza, hogy Martinovics e szerepcseréje aránylag könnyen ment s habár akkor sem maradt minden zaklató következés nélkül, komoly hátrányokat még sem eredményezett. De a tábori lelkészség épen oly kevésbé

elégíthette ki Martinovics becsvágyát, mint a szerzetes élet. Ebben a világi élettől való teljes elzárkózás, abban a magasabb ismeretektől való elszigetelés volt reá tűrhetetlen. A szerzet szabályai nem engedték meg, hogy belevesse magát az élet rohanó forgatagába és résztvegyen abból. A katonaelet ellenben csakis az életet nyújtotta neki, de nem adott alkalmat, hogy a tudományokkal és saját eszméivel foglalkozzék. Valószínűleg ez az oka, hogy 1782-ben Lembergben találjuk, hol magántanító gyanánt keresi kenyerét. De emellett tanulmányt ír a fénysugár elméletéről Newton elmélete alapján s a berlini akadémia tagjává választja. 1783-ban a Leydeni akadémia pályatételére pályázik. A kérdés az volt: „Mily módon magyarázható meg legvilágosabban, hogy a világon létező sok rossz nincsen ellenmondásban Isten jóságával”. Fogas kérdés és félő, hogy sohasem kapjuk meg a teljesen megnyugtató feleletet. Magyar ember (fogarasi Papp József), de nem hősünk nyeri el a díjat. Azonban elnyeri a lemergi egyetem természettani tanszékét és egyházmegyei pap, majd egyetemi dékán lesz, ismét össze kerülve Fesslerrel, ama földalatti börtönök társfeljelentőjével. Bizonyos, hogy József előtt, Mária Terézia, vagy II. Károly alatt nem ültek volna be ily feljelentők a lemergi egyetem tanszékébe, hanem valószínűleg ama börtönökben rothadtak volna el. Az idők szelleme és nem az emberek határozzák meg a cselekedetek eredményeit. Martinovics most egészen elfordul a neki babérokat nem termő hittudományoktól és teljes erővel veti magát a természettudományokra. Mellékesen már 1781-ben tagja lesz az illuminátusok társaságának, mely elég sokat akart: „*Evertere superstitionem, opprimere tyannismum, benefacere.*” (kiirtani a babonát, elnyomni a zsarnokságot és jót cselekedni). Nem tudjuk, mennyit tettek az utóbbiból, de az első két kitűzött célt napjainkig sem sikerült megoldaniok. Martinovics szabadkőműves is lesz, de sem ez

a társaság, sem amaz nem tudta bevonni a politika körébe. Mikrométert szerkeszt, mely egy hüvelyknyi vonalat három millió pontra oszt, a légkörmagasság kiszámítására új szabályt alkot, értekezik a szögmérésről és a kör tulajdonságairól, gépeket és műszereket talál fel, mint pl. a légszivattyút, amelyet tökéletesít, dohányvágót és egy új szerkezetű cséplőgépet is. Ezt Bécsben a császárnak is bemutatják, megmagyarázván, hogy e cséplőgéppel egy ember végezheti el azt, amit eddig négy végzett. A minden ízében újító szellemű császár azonban vállat von és azzal a kérdéssel megy tovább: „Hát azután mit csinál azalatt a másik három?” Martinovics rendszeres természettani kézikönyvet is ír. Laboratóriumában folytonosan kísérleteket végez. Szeretné a villamos áramot üvegen át hő közvetítése nélkül vezetni. Léghajókat készít és bocsát fel a lebergiek mulattatva tanítására. Ellepi a német folyóiratokat értekezésekkel és levelezést folytat az akkori idők legnagyobb tudósaival. Tagjává választja a hessen-hamburgi, müncheni, stockholmi és szentpétervári tudóstársaság. Népszerű fizikát ír német nyelven, amely azonban már nem találkozik osztatlan tetszéssel. 1787-ben Bécsbe folyamodik a bölcsészeti kar igazgató hivataláért, de sem ezt, sem az egyetem természettani tanszékét nem nyeri el. Ez évben írja első francia röpiratát *Isten és állam, királyok és kormányok ellen*, de nem adja ki. 1789-ben *Fiziológiai tanulmányai* jelennek meg Szentpétervárt, vagy legalább ilyen kelettel. Ebben végső következtetésül ezt írja: „Az ember boldogsága semmi egyéb nem; lehet, mint elméjének kifejllesztése és a _ tudományok művelése”. A bevezetésben pedig azt mondja, hogy: „a halhatatlanság utáni vágyat, mely a lelkünkbe van oltva, jeles tettek és halhatatlan érdemek által kell kielégíteni és ily érdemeket szereznek azok, akik a tudományokat művelik, a földművelés és kereskedés felvirágoztatására közreműködnek és azon fáradoznak,

hogy a fanatizmustól és korlátozottságtól megszabaduljanak”. Továbbá azt állítja: „Boldog volna és messzire haladt volna az emberiség, ha mindnyájan a közjót mozdítanánk elő, de ezt a kiváltságok és előítéletekből származó bűnök meggátolják és megghiúsítják”. Világos ez idézetekből, hogy a lemergi természetan tanárban *in petto* benne volt az egész demokrata katekizmus. II. József császár szabadelvű kormányzása lehetővé tette ily munkák kiadását és terjesztését ugyanannak a Martinovicsnak, akit 1781-ben, József kormányzása kezdetén egyházi fenytékkal fenyegettek már azért is, mert egy fizikai értekezés kinyomatása végett Bródból Eszékre utazott. Nem lehet benne kétség: Martinovics lelke hálával és tisztelettel volt eltelve II. József iránt, aki reményt adott az akkori idők szabadgondolkozóinak, hogy a császár működése által derékben tépetik ketté a babona és rendiség kettős kígyója, mely a népek jóllétére és haladására oly gyilkos hatású volt. A rajongó lelkesedést, mely a szabadszemű Martinovics szívet a felvilágosodott császár iránt eltöltötte, nem mérsékelhette a magyar alkotmányossághoz, önkormányzathoz (mely az oligarchia önző osztályuralmával volt egyértelmű) és nemzeti nyelvhez való ragaszkodás s a császár működése felett érzett tiszteletét nem csökkentette az a fájdalom, mely a nemesi kúriák lakóit „a kalapos király” ellen annyira áthatotta. Mert Martinovics és övéi a magyar nemesi társadalomnak mindig csak azt a kezét látták, mely elvett adót, szabadságot, katonákat és tömlöctölteléseket, de nem látta azt a kezét, mely adott volna népjogot, szellemi művelődést és vagyoni boldogulást. Társadalmi, sőt mondhatjuk világtörténelmi elhelyezése, múltja, hagyományai, öröklött képzei és tapasztalata mind össze, működtek abban, hogy a magyar nemzet akkori állapotával elégedetlen legyen s a népjóllét jövőjét, kizárólag, II. József nagyszabású és magasröptű, habár a magyarság külön jogos igényeivel nem törődő reformeszméiben

vélje feltalálni. Innen érthető, hogy a természettudós a politikai irodalom mezőnyére került.

Alig hunyta be szemét II. József, „*József császár politikai végrendelete*” címen, Bécsben, a címlap szerint Parisban, két kötetes művet ad ki. Ebben Rousseau elméletét, a szabadság fogalmát és korlátait s az egyes európai államok politikai viszonyait ismerteti. A lényeg azonban az, hogy a korlátlan monarchia és az arisztokrácia ellen foglal állást és magasztalja a francia forradalmat. Pezsgő szelleme már ekkor tele volt a francia forradalom tanaival és II. József eszméjének bukásából s a magyar rendi társadalom oly sikeres ellenállásából meg kelle győződnie, hogy az újkor népigazság eszméi királyi hatalommal nem érvényesíthetők: magának az elnyomott népnek kell igazaiért felkelnie. Egyik, különben igen jeles történetírója azzal vádolja, hogy a francia forradalom és eszméi magasztalásával csak feltűnést keresett és nem dolgozott valamely konkrét célért. E vértanunknak valóban nincs szerencséje. Midőn konkrét célból demokrata katéjét megírta, kortársai vitték a vérpadra. Midőn pedig konkrét cél kitűzése nélkül, magáért az eszméért írt művet, az utókor vádolja meg feltűnési viszketegséggel. E vád tévességét eléggé feltűnteti, hogy a munkát névtelenül adta ki és a kormány is csak Martinovics 1794. december 17-én tett vallomásából, a világ pedig csak Fraknoi Vilmos alapos tanulmányok után részletes ok” nyomozással megírt könyvéből tudta meg, tehát a nagy közönség előtt 1884-ig titokban maradt, hogy ez a munka a Martinovics kezétől eredt.

Martinovics egyik levelében a leMBERGI levegőt egészségére hátrányosnak és a LEMBERGben tudományokkal foglalkozást nagy nehézségűnek mondja. Bátran elfogadhatjuk ezt az utóbbit ok gyanánt, ama törekvésnek magyarázójául, amellyel LEMBERGBől BÉCSBE és PESTRE iparkodik jutni. Azonban sem a bécsi tudományos

egyetemen megürült főigazgatói hivatalt, sem Pesten a fizikai tanszéket nem nyerhette el. A helytartótanács azt mondja róla, hogy majd a fizika, majd a matematika, majd ismét a csillagvizsgálás, a vegytan s a géptani tudományokba kap, pedig az egész életre van szükség, hogy e tudományok közül csak egyben is ki lehessen tűnni. És kinevezik helyette Domin jezsuita urat, aki az *„Égi háború ellen való harangozás hasznosságáról”* írt egy szép művet. A királyhoz is hiába folyamodik, panaszkodván, hogy ő a jezsuiták áldozata. Ez a király maga elé bocsátja Martinovicsot, beszélget vele és gyorsan meggyőződik róla, hogy rendkívüli emberrel áll szemben. Felismert és felismerő egyformán méltók tiszteletünkre. A király látja, hogy hiba esett s Martinovicsnál nem az a baj, hogy sokfélével foglalkozik, hanem hogy sokat tud és még többet lát. De nem akar a jezsuita darázs-fészekbe nyúlni, nem háborgatja Domin urat tanszékében, hanem Martinovicsnak tanszék helyett magyar nemességet ad és 1791. nov.-ben 2000 forint fizetéssel, – ez volt annyi akkor, mint ma tízezer, – udvari vegyészé nevezi ki. Ez a király, aki Martinovicsot szülőhőzához, Magyarországhoz újra közelebb hozza, nem cselekszi ezt tisztán rokonszenvből. Felakarja használni Martinovics esztét, tollát, magyarságát, szellemét és működését. Ez a király, sok tervvel terhesen, eszközt vélt találni Martinovicsban és sietett azt magának biztosítani.

A neve volt II. Lipót.

III. FEJEZET.

Martinovics Magyarhonban.

Körülötte lezajló események labdája az ember. Csak azt szabad elítélnünk, csak olyannak cselekvését lehet helyteleníteni, aki az adott helyzetben másként, jobban, erkölcsösebben is cselekedhetett volna. Aki a demokrata eszméket hőseikben is neveltségessé akarja tenni, vagy könyelműen és felületesen mer ítélkezni valóban elevenek és megholtak, eleven szellemek és meghalt testek felett: az multhat azon a látszólagos ellentétben, hogy Martinovics, – a demokrata, királyának első jó szavára udvari hivatalt, hozzá merőben feleslegeset vállal s az első hivatal és fizetés kínálatára otthagyja Lemberget, a tanszéket és a népet, hogy az udvari testőrök, asztalnokok stb. hosszú heresorában egy udvari vegyész is legyen. Az adott esetben azonban Martinovics nem tehetett másként. Lembergben a kornak általában, de távol észak-keleten különösen visszamaradt szelleme fojtogatta. De ő sem maradt adósa a neki kedvezőtlen korszellemnek. Ha az őt fojtogatta sötét ködével, ő meg szurkálta azt s annak minden képviselőjét a gúny és szellem ezer gombostűjével. De

idővel oly csodás szaporodást mutatnak, hogy a legokosabb előlük menekülni. Ez azonban a kisebb ok, mely Martinovicsnak Lembergől távozását indokolja. A lényegesebb ok a király személye s az a tény, hogy

Martinovics a vegyésznek üres címe megett tulajdonkép most jutott először szerephez, még pedig olyanhoz, mely jellemének, gondolkozásának, hagyományainak, a Szegedinecz Péro kortársaitól öröklött és Voltaire-ektől megszerzett képzetek újító és romboló világának leginkább megfelelt. De nemcsak a fejedelem jósága és szabadelvűsége, hanem az a magatartás is delejes erővel vonzhatta az albán származású Martinovicsot II. Lipót királyhoz, melyet az illyr-szerb nemzet kongresszusának már 1790. augusztus 26-dikán összehívásával és a kongresszus feliratára szeptember 27-én adott válaszával e nemzetiség iránt tanúsított. A feliratban a Martinovics szűkebb népcsaládját is magában foglaló nemzetiség a magyar kiváltságos rendek ellen saját régi panaszait újra előadta s a királyt, az „imádott fejedelmet” hűségéről biztosította, sőt negyvenezer szerb férfinak a király mellett felkelését is felajánlotta. II. Lipót a feliratot igen hálásan fogadta s habár leiratában a szerb-illyr kivánságok teljesítése helyett Frankfurttól visszatértéig csak ígéretet adott, a kért temesi bánsgót sem hasította ki, mégis a kérelmezőket „az összes monarchia iránt sok érdemeket szerzett illyr nemzetnek” nevezi, mely „neki drága” és „a gyűlés bizton számíthat reá, hogy mindent megadand, mi e nemzet valóságos jóllétének emelésére szolgál, mihez tartozik kivált egy külön udvari kormányzék felállítása” stb. Ezzel a leirattal az udvar minden szerbek szívébe hízelegte magát, s újra megerősíté azok régi öröklött hitét, mely szerint az illyr-szerb nép szabadságát és önkormányzatát Bécs s a trón akarná, csak a kiváltságos magyar rendek azok ellenségei. Lipót nem is maradt az ígéreteknél: 1791-ben az illyr-kancelláriát tényleg felállította. Látni fogjuk, hogy ez is pünkösdi királyság volt. De Lipót kormányzásában nem volt az pillanatnyi szélső, hanem jól átgondolt rendszernek megfelelő része. II. Lipót ugyanis demokratikus kormányelvek és

felvilágosult gondolkozás tekintetében semmiben sem állott elhalt bátyja megett. A lényeges különbség a két férfiú jelleme és eljárás módja tekintetében állt fenn. Ugyanis II. József, a nő nélkül élésre kárhoztott ember ridegségével nyúlt bele minden létező intézménybe, tekintet nélkül az őt és az intézményt körülvevő társadalom sajátos igényeire és gondolkodására, mihelyt ő az intézmény helytelenségéről s a társadalmi gondolkozás tévessége felől meggyőződött. Vele ellentétben II. Lipót, ki a spanyol Mária Lujzával tizenöt élő gyermeket nemzett, akit a 23 éves toszkánai uralkodás epikureussá, de egyszersmind az emberek gyengéjének alapos ismerőjévé is tett, akarta is, tudta is környezetét saját gyöngeségeinél megfogni és e gyengeségek ügyes kezelésével vezetni saját uralkodói akaratára irányában. Toszkánai tapasztalataiból már jól tudta, hogy az uralkodó legbiztosabban akkor éri el célját, ha népének vezetőit veszi rá arra, hogy azt akarják, amit ő akar. Ez a rendszer Toszkánában fényesen bevált és II. Lipótnak tartós népszerűséget, a népnek pedig az okos fejedelem bölcs reformjai által gyors fellendülést biztosított. Hogy ezzel a kissé ravasz, nem egészen egyenes, de uralkodóilag okos rendszerrel Magyarországon, a kuruc rendek között sem lehetetlen célt érni, azt Mária Terézia uralkodása s eredményei bizonyították. Mégis nagy volt a különbség II. Lipót magyarországi és toszkánai népe, meg Mária Terézia kora és II. Lipót időszeke között. Míg ugyanis Toszkánában II. Lipót abszolút uralkodó volt és az abszolút kormányzás türeséhez Toszkána már hozzászokott s Lipót jó és demokratikus irányú abszolútizmusa ellen ott senkisémet szólalt fel: addig Magyarországon még a jót akaró zsarnokságnak is az alkotmányosság látszatába kell burkolóznia, ha bármely népjóléti célját el akarja érni. A feladat nehézségeit rendkívül súlyosította, hogy Mária Teréziának a főura

kat behálózó és megnyerő kormányzása után, II. József lángeszű és jószívű, de rideg következetességgel minden alkotmányi szabályon keresztül törő uralkodása alatt Magyarországon egységes kormányellenes közvélemény fejlődött ki. E közvélemény II. József testi szervezetének és alkotásainak csaknem egy pillanatban összedőlte után az egész országban örömtüzeket gyűjtött. Több megye határozatilag úgy találja, hogy mivel II. József tíz éven át nem koronáztatta meg magát, – „megszakadt a trónöröklés folyama” s a nemzet újra visszanyerte királyválasztáshoz jogát, vagy legalább a király és nemzet között új szerződés lenne szükséges. Oly tan ez, mellyel később Gyurkovics Ferenc katedjában is találkozunk. Az országgyűlésen jelentéktelen demokrata-párt mellett egy mérsékelt és egy túlzó arisztokráciái párt viszi a szót, a mérsékeltet a fő-, a túlzót a köznemesség alkotván. E pártok egyetértének abban, hogy a király hatalmát korlátozni s az alkotmányt, – természetesen nem a kiváltságok nélkül, – biztosítani kell. Mindezt az udvari vegyész úr nem akarhatja. Nemcsak a fizetésért s mert a király nem akarja, hanem főleg azért, mert ő új alkotmányt akar kiváltságok nélkül. Ezt a király is akarván, vegyészünk volna az utolsó, ki ennek hatalmát gyengítené. A túlzó arisztokrácia pártja ellen röpiratok terjednek el a nép között s bár bizonyítékunk nincs, minden valószínűség szerint az udvarnál jól ismerik a kezét, mely azokat írta és osztogattatja. Ez írásoknál jobban izgatja a nemességet, hogy Lipót visszavonja ugyan II. József újításait, de egy kárhóztató szava sincs azok ellen. Sőt köztudattá lesz, – a rossz hír szárnyon jár – hogy Toszkánában ugyanoly elvek szerint uralkodott. A két alma tehát messze esett a fájától, de egymástól nem. Szóval észreveszik, hogy módszerváltozás van, de a rendszer, – József iránya, – voltaképen megmaradt. Azonban, mielőtt erre felébrednek, nagy örömtüzek

égnek. Kaunitz herceg Sopronban szobrot kap, mert Józsefnek a gyűlölt reformok visszavonását tanácsolta. A vármegyeházakon hóhér vágja le a nem rég feltett házsámokat. Elégetik a telekkönyveket, melyek nélkül ma már épen a konzervatív elme tudna legkevésbé megenni s a megyei előkelő nők és urak nemzeti táncokat lejtenek a téren, a telekkönyvek és kataszterívek máglya-tüzei körül. Ez a nemesség reakciója a demokratá eszmék és a központi hatalom ellen. De Voltaire és társai hatása kivált egy másik reakciót is, melynek a füstje és hangja nagyobb, mint ereje és bensősége: a francia forradalmi eszmék kezdenek divatba jönni. Egy nagyváradai városjegyző szidja a papokat és nemeseket. Szirmay Ádám borát nem adja ei, a francia katonáknak tartja. Zalában szabadságfát állítanak, Sárospatakon a deákok „republikánus atyafiak” társasága köztársasági játékosdi módjára megalakul. Bacsányi magyarra fordítja a Marseillaiset, elfeledvén, hogy ott túl a Rajnán egy nép is adva volt ehhez a dalhoz, mely a dalt megértette. Megszületik az első katonai kérdés is: A Szerbiában lévő ezredek kéri, hogy a magyar ezredeből külön magyar sereg alakíttassék. A Greven-ezred kérelmezi, hogy békében a magyar ezredek itthon tartsák s azokban magyar vezényszó és magyar tiszték legyenek. Zemplén-megye pedig a sereget szólítja fel, hogy a magyar ezredből az idegen tiszték eltávolítását az országgyűléstől kérje. A kérvényt Laczkovics kapitány írja és nem is sejt, mi lesz ennek a vége ő reá nézve. A király gyorsan végez: Laczkovicsot Mantuába helyezi át, ezredesét is megbünteti. Laczkovics nem megy Mantuába, inkább leköszön és elkezd írni s mint nyugdíjas kapitány, beleütközik Martinovicsba. Ez a király bizalmasa, pártfogásába is veszi és demokrata íróvá alakítja. Ez időben Martinovics a király reformeszméinek titkos íródeákja. Laczkovics az ő munkatársa lesz. Lipót az

1790-iki országgyűléstől a megyei és országgyűlés visszaélések megszüntetését, a jobbágyi szolgaság és vele járó önkényes testi büntetés eltörlését, az adózó nép keresményének ezáltal szabadon használhatóságát, az adózás aránytalansága orvoslását, a nem nemesek hivatalképességét, az igazságszolgáltatás javítását s a vallásügy rendezését, végre azt követelte, hogy az országgyűlés tárgyalásai komolyan és nyugodtan folyjanak. Egy szó sincs ezekben, mely nem folyónék Martinovics szívéből s melyet az értelem csak vitássá is tehetne. De 1790-et írunk és Magyarokban vagyunk, melyről már Mária Terézia megírta Albert hercegnek 1779-ben, hogy „ott minden újítástól iszonyodnak”. A rendek tényleg húzzák-halasztják a reformok dolgát, végre egy országos bizottmányt rendelnek és hogy valamit tettek légyen, a nem nemesek jogképességét valamennyire kiterjesztik és a vallásszabadság dolgában s a jobbágyok helyzetén némi javító intézkedést tesznek. Gyökeres és érdemleges reformra sem a király felülről küldött kívánalmi, sem a nyugati eszmeáradat, sem a szerbek és nem nemes rétegek nemességellenes mozgalmi nem tudják őket rábírní. Nem hatnak ily irányban Martinovics újabb művei sem, melyeket nyilván a király tudtával, valószínűen akaratóból is írt. Egyik 1791. őszén jelent meg *„Oratio ad Proceres et Nobiles Regni Hungariae.* (Beszéd a magyar királyság főuraihoz és nemeseihez.) Ebben a fő- és köznemességhez szólván s e művet ezek közt akarván terjeszteni, nem beszél a nemesi kiváltságokról. A papok romlottsága s a fejedelmek zsarnoksága ellen kel ki. Demokratikus átalakítást sürget, mely által a nép törvényhozóvá tétessék. A monarchiát, és főleg az abszolút királyi hatalmat támadja és a zsarnokság bilincseinek szétzúzására biztat. Sürgeti a papi vagyonok elvételét, a címek eltörlését, a jezsuiták tanításengedélyének megvonását. Fejtegeti, hogy e re-

formokat a régi törvények nem gátolhatják, mert „a régi törvények nem kötik az új nemzedéket”. Elfelel, hogy a régi törvényeknél jobban kötik az új nemzedéket a régi nézetek s míg ezek nem változnak, a régi törvény sziklaszilárdan áll. Egészben véve is célt tévesztett a mű, mert nem volt oly naiv nemes, aki nem látta volna be, hogy a nép törvényhozóvá tétele a nemesi kiváltságok megszüntetését fogja maga után vonni, mint ahogy egy szociáldemokrata parlament meg fogja szüntetni a vagyonosak gyermekeinek mindenféle felesleges hivatalok örve alatt állami ellátását. A mű célzata azonban világos: a papi hatalmat akarta népszerűtlenné tenni s hogy ezt elérje, az akkor divatos jelszót, a királyi hatalom megtörését is programmba vette. Másik műve e korszakból 1792-ben jelent meg s az előbbinek valóságos párképe. Címe: „*Oratio pro Leopoldo II. ab. Hungaris Proceribus et Nobilibus accusato*”. (Beszéd a magyar előkelők és nemesek által vádolt II. Lipót ellen.) Már a cím is, de még inkább mutatja a tartalom, hogy ez már a néphez és nem a nemesekhez volt szánva és azokhoz, akiket a demokratikus eszmeáradat úgy, mint őt bűvös erejével ragadta magához. Védi e mű Lipót kormányelveit, magasztalja ennek toszkánai reformjait, újból kikel a papok és a főurak sok visszaélése ellen, fejtegeti a Rousseau féle társadalmi szerződést, mely minden polgárnak egyenlő jogot adott. A kiváltságok eltörlését sürgeti és egyenes felhívást tartalmaz Lipót törekvései támogatására. Kézelfoghatóan beharangozó és kortesmunka ez a korona által a demokrata eszmék érdekében vívandó küzdelemhez, Még mielőtt e mű elterjedhetett volna: Martinovicsot s a demokrata eszméket halálos csapás sújtja: II. Lipót 1792-ben március elsején meghal s I. Ferenc lép a trónra. Ez már újra a régi Habsburg, a nagyatyák és ősök szabadságellenes, népjogtipró jelleme, világuralomra s a lelkiismeret szabad-

ság elnyomására állandóan törekedő kényúr. II. József jelleméből csak azokat a vonásokat, gondolatmenetéből csak azokat a törekvéseket bírta, melyek ama jobb sorsra érdemes uralkodó minden nemes törekvését is meghiúsították, nevezetesen a nemzet létező alkotmányának kicsinylését, a központosítás erőltetését s ez érdekből minden oly elemnek támogatását, mely azt támogatni kész vala. Rögtön a kormányzás kezdetén ennek megfelelő irányváltozás is áll be. Martinovics ezt nem veszi észre, vagy nem akarja észrevenni. *A magyar állam helyzete 1792-ben* című műve minden addiginál radikálisabb. Eszerint a magyar alkotmány kiváltságokon és előjogokon áll, nélkülözi a polgárok egyenlőségét és szabadságát. Innen erednek a szakadatlan lázadások és felkelések, melyek említésével nyilván a Szegedinecz Péro és a Hóra és Kloska lázadásokra s a gyakori parasztfölkelelésekre gondolt. A kiváltságok és szabadalmak megszüntetését eszközlő forradalom kell, a társadalmi betegségek gyógyszere ez. Dicsőíti II. Józsefet, aki a theokrácia és arisztokrácia pestisének kiküszöbölője. A főpapok, főurak és jezsuiták a tudatlanságot terjesztik, a tudós és hazafias embereket elnyomják. Ezért is kellene egy üdvös forradalom. Az egyházi rendet a hivatalokból ki kell zárni, jószágait el kell kobozni. A cenzúra eltörlendő, a közterhek osztálykülönbség nélkül aránylag vetendők ki, a vallások és nemzetiségek teljes egyenjogúsága kimondandó. Bizonyos, hogy ily művek Ferencnek nem kellett, de hősünk szerencséjére sem ennek, sem az előbbinek szerzőségével meg nem gyanúsítják s Martinovicsot, a nemesi jogok eltörlését követelőt Ferenc – magyar nemessé teszi. Ugy látszik, e kitüntetést már II. Lipót készítette elő, hogy a férfinak, ki az ő szellemében ír politikai munkákat s irodalmilag készíti elő a közvéleményt a királyi reformokra, idehaza ezzel is növelje tekintélyét és hatását.

Bizonyos, hogy ha II. Lipót kormányzása hosszabbra nyúlik, Martinovics neve, mint sikeres reformeré állana történelmünk lapjain. A trón- és irányváltás lesepri a trón zsámolya mellől, állását beszüntetik, előbb 1000 ft. díjjal a kabinetirodában francia jelentések feldolgozására használják, de csakhamar elbocsátják, díját is már 1792. közepén megvonják. Reakciós ellenségei megszimatolták benne a reájuk veszélyes embert és siettek eltávolítani onnan, ahol a demokratikus átalakulás érdekében oly sokat tehetett és szolgálhatott volna.

IV. FEJEZET.

A hajótörés.

Európa akkori helyzete II. Ferencet saját abszolút irányú jelleme nélkül is a reakciós irány hívévé tehetné volna.

Franciaországban az ő kormányra lépése idején jutottak a jakobinusok benn az országban feltétlen uralomra.

Azután a francia királyi család kivégzése és az ennek nyomán keletkezett véráradat még a mérsékelt demokrata gondolkozású embereket is elrettentette a forradalomtól és az általa képviselt demokrata eszméktől. Ferenc és első tanácsosa Thugut hatalmi szóval akarták megakadályozni e forradalmi eszméknek Ausztriában, Németországban és Magyarországon elterjedését. Szigorú cenzúrát állítottak be, a Ferenc-kormányra lépése előtt megjelent forradalmi és demokrata műveket elkobozták, szerzőiket üldözték, minden szabadabb irányt elfojtottak. Hivatalba csakis a reakciós elemeket ültették, a tanári székekből a szabad gondolkozásukat kiüldözték. Demokrata elvek hangoztatását sem a sajtóban, sem gyűléseken nem tűrték, az ily nézetet hangoztató bátrabbakat legjobb esetben lehurrogták, a közszereplésből kiszorították. A reakció tobzódását azonban semmi sem bizonyítja jobban, mint annak örök időre itt hagyott emléke, az 1792. évi XII. törvénycikk.

Jóllehet az 1790-91-iki diéta megígérte a királynak, hogy az úrbéri ügyeket a jövő diétáig a felvilágosodott kor szellemében rendezni fogja, e törvénycikk

kimondja, hogy az úrbéri és alattvalói ügyekben az úrbéres panasza felett a földesúr ítéljen, ettől a jobbágy a fő- vagy a szolgabíróhoz fordulhat, ki az ügyet megvizsgálja és méltányosan elintézni törekedjék. Ha ez nem sikerül, a kérdést az úriszék tárgyalja. Azaz a francia forradalom diadala idején a magyar nemesiség oly törvényt hozott, mely a földesurat a jobbágy bírójául meghagyta, sőt második fokban is ugyancsak reá bízta a döntést, mert az úriszék is lényegileg földesúri bíróság. Ebből látszik, hogy a feltétlen elnyomásban, a nemesi hatalom fokozásában keresték a forradalom ellenszerét. Az alkotmányt változtatni akarókat általában hazaárulóknak, felségsértőknek nevezték. Mint a kor egyik jeles történetírója mondja: „A nemzetfelséget épen az egyenlőség ellenségei emlegették, a szabadságot pedig azok, kik testvériségről hallani sem akartak”.

Martinovicsnak Lipót király idejében írott két művét is mindenféle elkoboztatták és annak, valamint a „*József császár politikai végrendelete*” címen kibocsátott műnek szerzőjét mindenütt kutatták. Nem rajtuk múlt, hogy a szerző, Martinovics, már ekkor nem jutott a szabadgondolatot a legerélyesebben üldöző kormány kezeibe. A megyéknek szigorúan meghagyták, hogy a példányokat a ponyvákrol is elkobozzák, a szerzőt pedig nyomozzák. A megyék feleletei közül különösen érdekes világot vet a korra Somogy megyéé, mely kijelenti, hogy területén nyomda sincs. Más megye megköszöni a királynak, hogy gátolja ily iratoknak terjesztését, amit épen nem csodálhatunk, hiszen Kollár Ádámról 1764-ben *A törvényhozó hatalom eredetéről és gyakorlásáról* című művéért, mely a nemesi kiváltságok ellen legerősebben kelt ki s az egyházi javak felett a korona teljes tulajdoni jogát bizonyította, a papság és a saját érdekei által felszított rendek országgyűlésen követeltek volt száműzetést, anathémát és ki is vitték, hogy Mária

Terézia az oly rendkívül izgató művet hű nemesi rendéi kedvéért eltiltotta.

De az újító és szabad szellem nyílt üldözése Martinovicsot nem rettentette el s a nyomor, melybe állásától megfosztása döntötte, nem hajlította meg. Most már kétségtelenül látnia kellett, hogy eszméi csak veszedelembbe vihetik, sikerekbe nem. Mégis kitart és habár munkáit még gondosabban burkolja a névtelenség homályába, ott, ahol személyében támadják és így kell nyilatkoznia, nyíltan és határozottan vall színt demokrata elvei mellett. Az egyház, az általa oly többször támadott egyház siet felhasználni az udvar irányváltozását s a magyar rendek reakciós szellemét. Bevádolja Jeznik, az esztergomi érsek pesti helynöke és Martinovics régi szerzetének főnöke személyében, hogy annak idején főnökének tudta és engedelmével nélkül hagyta el a szerzetet, jöllehet a szerzetesi fogadalmaktól a felmentést nem eszközölte ki.

Ez kéri a fejedelmet, adja ki Martinovicsot szerzetének. Ez a panasz és kérelem szembeszökően magán hordja a klerikális üldözés bélyegét, mert Martinovics nem szökve, hanem felsősége tudtával lépett át a szerzetből a bukovinai tábori lelkészségbe és ha tíz éven át nem volt e miatt egyházi fegyelmi úton üldözhető, még bepanaszolható sem, akkor nyilvánvaló, hogy a papság nem a vétséget akarta megtorolni, hanem a megváltozott politikai viszonyok felhasználásával a szabad szellemű embert akarta elhallgattatni. Tényleg megindul e képtelen vádra a vizsgálat, sőt annak befejeztéig is eltiltják Martinovicsot minden papi működéstől.

Martinovics védekezik, de csak tömérdek izgalom és rendkívüli erőfeszítés után és akkor is csak Ferenc király jóindulatú határozatával szűnik meg az eljárás.

Ez egyházi vizsgálat rendén adja egykori rendfőnökének a következő választ, midőn az szerzeti kötelezettségei megszegése miatt kérdőre vonja:

„A pap nem szűnik meg folyvást ember lenni, az ember mint polgár születik, keresztség teszi keresztnnyé, a körülmetélés zsidóvá. A természetes kötelességek isten és ember irányában első helyen állanak, a polgári kötelességek a másodikban, a szerzetesiek a legutolsón.”

Ez épen nem teokratikus szellemű nyilatkozat dacára Ferenc kegyelméből megmenekül, sőt még ugyanabban az évben, 1792. szeptember 29-ikén, a szászvári apát címét kapja az általa kért zágrábi nagyprépostság jövedelmes stalluma helyett. De ezért a címért is 450 firt díjat, az akkori viszonyok és Martinovics pénztelensége mellett óriás összeget kell fizetni. Következő munkája: *Nyílt levél II. Ferencz császárhoz 1792.* október 7-ikén csak kéziratban lát napvilágot. így is nagy feltűnést kelt, a szerzőt kutatják, de ismét kifürkészhetlen marad. E műben Józsefet, Lipótot gyalázza, de ettől eltekintve az irat tartalma ugyanoly szabadszellemű, mint az előbbieké. Kézenfekvő, hogy az előző uralkodókat a szerző rejtve maradása érdekében becsmérli, hiszen Thugut rögtön ráakadt volna Martinovicsban a II. Ferenc-féle irányváltozást támadó szerzőre, ha a mű a Martinovics féle eszméket a Martinovicsot pártfogolt uralkodók dicséretével kötötte volna össze. Hogy pedig Ferenc császárt e munkában nem dicsóíti, azt elfogultság nélkül nem helyteleníthetjük és nem nevezhetjük hálátlanságnak sem. A szászvári apátság üres címe és az egyházirend jogtalan panaszának elvetése nem bírhatta sem különös hálára, sem különös tiszteletre amaz uralkodó iránt, ki elődei szabad és demokrata irányával szakított, a cenzúrával a szabad gondolkozást és a szabad gondolkozás terjedését meggátolta, a kormányzásban a szerzeteseknek és a reakciós gondolkozásnak uralkodó befolyást biztosított, a nagy néposztályok érdekei védelmezése helyett ismét a kiváltságos rendek hatalmát erősítette s a trónt nem a milliókra, hanem a milliókat kizsaroló felső tízezrekre alapította.

Ferenc király IL Lipóttal ellentétben a nemzetiségek panaszolt sérelmeit is elmellőzte, – az előde által 1791-ben felállított illyr-kancelláriát, Martinovics nemzetiségének nagy vívmányát és jövő reményei gyújtópontját az 1792-iki országgyűlés rendéinek felirati követelésére már 1792. június 25-én eltörölte s a szerb-illyr nép szemét azzal az ígérettel törölte ki, hogy majd a kormányzóknak fog alkalmas óhitűeket kinevezni. Mindezekon kívül az udvar a demokrata és szabadszellemtű munkákat és azok szerzőit üldöztette, a nem katolikus hitűeket háttérbe szorította, egyszóval mindazt, amit József és Lipót részben építettek, részben elkezdettek építeni, visszacsinálta, és az idők óramutatóját visszafelé fordította.

Ily viszonyok közt Martinovics 1792. végén anyagi és szellemi tekintetben egyformán a legnyomorultabb helyzetbe jutott, mert sem hivatala, sem jövedelme, sem tudományos működés kifejtésére alkalma és szabadsága nem volt. Amit Lembergben saját erejéből, tudományos működés által megszerzett, az egyetemi tanszéket elvette tőle a királyi hatalom és pártfogás 1791. végén. S amit érte cserébe kapott, azt néhány hónap múlva elvette tőle és őt magát földönfutóvá tette ugyanaz a királyi hatalom.

Ily helyzetben ismerkedett meg 1793-ban Gyurkovics Ferenc egyetemi tanárral, aki közlé vele egy titkos társaság alakítására vonatkozó terveit. Gyurkovics a, köztársaságot tartotta az egyedüli ésszerű kormányformának, de minthogy Magyarországon az értelmiség és kormányképeség csak a nemességben volt felfalálható, nem köztársaság létesítésére, hanem csak az országgyűlésnek oly irányú megváltoztatására gondolt, melyben a felségjogot két kamarában és pedig egyikben a nemesség, a másikban a nem nemes osztály viselői gyakorolták s a korona és egyház javai, meg a harmincadjövedelmek pedig az állam szükségleteit fedették

volna. E célból akarta a *Reformátorok társaságát* létesíteni. Gyurkovics 1793. őszén meghalt, a társaság azonban később Martinovics által részben létre jött. Ugyanakkor érte el a francia forradalom is tetőpontját. A francia konvent 1792. év végén Franciaország támogatását helyezte kilátásba mindama népeknek, melyek Franciaországhoz hasonlóan megakarják dönteni a kiváltságos rendek és nemesek kormányát. Forster János György, aki Martinovicsot Bécsből ismerte, ajánlja a párisi jakobinusoknak, hogy a forradalmi propagandát Magyarországon általa szerveztessék. Martinovics a megbízást elfogadja és a *Democrite de la Montagne* nevet kapja.

Amidőn 1794. áprilisban a jakobinus kiküldött: Moreau, Parisból Bécsbe érkezik és őt a propaganda szervezésére sürgeti, Democrite úr egyfelől báró Riedel Andrással Bécsben titkos társaságot tervez, másfelől Pestre rándul és Gyurkovics Ferenc kátéja alapján az ú. n. *Reformátorok társaságát* létesíti. Emellett ezzel párhuzamban ő maga is ír egy művecskét. Abban a francia forradalmi káték szellemében fejti ki nézeteit s azt *Az ember és polgár kátéja* címmel látva el, annak alapján a *szabadság és egyenlőség társaságát* iparkodik megállapítani. A reformátorok társaságát az elégtelen nemesek számára tervezte, minthogy eszerint a nemesek kiváltságait csak korlátozta volna a népből kikerült alsóház és így remélték, hogy e társaságba a nemesek is belépnének. A szabadság és egyenlőség társasága ellenben a tiszta demokrata elv alapján állott és semmiféle nemesi előjogot nem ismert el. Minden, a társaságba felvett tagnak két új tagot kellett a társaságba felvenni, a felvett új tagnak a katekizmust tollbamondani és ugyanez alkalommal a társaság szabályait és jeleit az új taggal megismertetni. A társaság titkos jellege kétségbevonhatlan s kitűnik abból is, hogy a tagok egyik társaságban sem ismerték egymást,

mert minden újonan felvett tagról a felvevő csak azt értesíthette, ki őt felvette. Az így a társaságok központján álló Martinovics és négy igazgató társa ismerhette tehát a szövetség tagjai névsorát, de a tagok nem ismerték a vezetőket. Így és gyűlések sem tartatván, közös tanácskozások sem rendeztetvén, még elgondolni is lehetetlen, hogyan léphetett volna át e két társaság a forradalmi eszméknek egymásközt titokban terjesztése elméleti mezejéről a valódi felkelés, a tényleges forradalom gyakorlati terére.

A főhatalom vádjá szerint, ha a két társaság tagjainak száma kellően felszaporodott, a felkelés zászlója kitűzendő lett volna. E terv és elhatározás azonban sem a vallomásokból, sem a Martinovics által szerkesztett kátéból nem tűnik ki.

De ha ezerszer kitűnnék is, ily felkelés, a zászlónak ily módon kitűzése egyszerűen nevetséges hóbor-tosság lett volna. Feltéve ugyanis, hogy Martinovics százezer embert tudott volna így titokban megnyerni társasági tagnak s a zászlót is kitűzte volna, a százezer teljesen szétszórva élő tag még a zászlónak engedelmeskedés esetén is teljesen eredménytelenül kelt volna fel. Ha pedig a tagok előbb valamely helyre összevonatnak, az már titokban II. Ferenc császár kémrendszere mellett nem történhetett meg.

De képtelenség feltenni azt is, hogy ily szétszórt társasági tagok, kik sem a vezért, sem a társakat, sem saját társaságuk erőit nem ismerik, adott jelre ott hagyják polgári foglalkozásukat és felkeljenek csupán azért és kizárólag azon az alapon, mert egy kátét lemásoltak és két másik elvtárssal lemásoltattak. A felkelés tervezésének vádját tehát már a társaság szervezete is nevetségesnek tünteti fel. De még inkább olyanná j minősíti, hogy a társaságok felfedezésének és a tagok elfogatása idejében a szabadság és egyenlőség társaságának csak néhány tagja volt. A reformátorok merő-

ben ártatlan társasága pedig szintén csak 75 tagból állott. Tehát már a társaságok szervezetének megvizsgálása is kimutatja, hogy a felkelésre célzott vád komoly nem lehetett, hanem amögött a szabadságeszmék egyszerű üldözése, az azoktól elrettentés inquizitorius célzata húzódott meg. Tisztán a francia forradalmi eszmék terjesztését halállal nem büntethették. Kellett tehát oly vádat emelni, mely halállal büntethető. A társaságok íí titkos jellege, a vád egyik vezető eleme, szintén kizárta a felkelés gyakorlatilag, komolyan tervbevételét, mert az már csakugyan a józan észből folyik, hogy titokban nem csinálhat senki sem forradalmat. Nem csinált Parisban Martinovics előtt és nem Debrecenben ő utána sem. Magyarországon különben a titkos társaság maga is illúzió, mert magyar ember nem tart titkot.

A Martinovics által alakított titkos társaságokat is három hónapon belül felfedezték. Hogy Martinovics feledte kabátjában a kátét és szabályokat, vagy a szobaleány által elbújtatott szerető hallgatta ki az ú. n. összeküvők beszélgetését, egyre megy. Az eredmény mindakét esetben az, hogy még maga Martinovics sem volt alkalmas ily titkos társaság titkai őrzésére. Július 23. és 24. közötti éjszakán Martinovicsot, augusztus 16. és 17. közötti éjszakán pedig Hajnóczyt, Laczkovicsot és Szentmarjait, néhány nap múlva gróf Sigrat, ezek vallomása alapján pedig a többi tagokat elfogatták és előbb Bécsbe, aztán pedig a magyar vármegyék kövételére Budára szállították.

A király bátran engedhetett a rendek ama kövételésének, hogy Martinovics felett magyar bírák ítéljenek. Azok a rendek, akik Kollár Ádámot egy szabadelvű munkáért száműzni akarták, akik Szegedinecz Pérót kerékbe törették, akik Józseffel, a kor egyik legragyogóbb szellemével és ennek uralkodói hatalmával a rendi jogok védelmében oly sikerrel állottak szembe, azok Martinovicsnak, Szegedinecz, Kollár és József császár

szellemi utódának bizonyára nem kegyelmezendettek. így indult meg a per, a magyar politikai igazságszolgáltatás egyik legnagyobb szégyenköve. A királyi ügyész, Német János vezette a vádat. ítéelőbírók gyanánt csupa magyar nemes: Almásy Pál, báró Révay Pál, Berzeviczy alnádor, Tihanyi alországbíró, Somogyi és Majláth ítéelőmesterek, Csányi, Bernát, Mikosfái, Vay, Miller, Mihályfi és Melczer ülnökök vettek részt. Fájdalom, e bírák első sorban a patrióta párt tagjai voltak. Eljárásukat csak ez magyarázza és csak ez szolgál némileg enyhítésül az általuk hozott ítélet nagy bűnére nézve. Két párt volt ez időben Magyarországon: a demokrata, amely számot nem tevő gyenge töredéket képezett és a nemzeti-párt, más szóval a patrióták pártja, mely lassankint az egész nemzeti értelmiséget magába olvasztotta. Lipót a demokratákat dédelgette a patrióták ellen. Ferenc kormánya a demokratákat a patriótáknál is jobban félté. Viszont a patrióták az abszolút uralkodást nem gyűlölték úgy, mint a demokraták pártját, mert ezektől minden nemesi előjogot és kiváltságot kellett féltetniök. Az egész uralkodó társadalom a francia események hatása alatt állott. Parisban a forradalmárok vérpadra hurcolták a királyt és nejét; az előkelők és nemesek egész tömegét ölték meg csak azért, mert előkelők és nemesek voltak. A fékevesztett indulat átcsapott a határokon is, győzelmes forradalmi seregek törtek be Középeurópa tartományaiba. Franciaországban eltörölték és kiirtották az összes kiváltságokkal együtt az összes kiváltságosokat is, a vallás és egyház helyébe az ész tiszteletét tették, a győzelmes népszellem vulkánikus kitörése az egész létező rend elpusztításával fenyegetett. Mi sem természetesebb, minthogy ily történeti eredmények látára az azelőtt is konzervatív, kiváltságait féltékenyen őriző, újjátasoktól, még a békés és szelíd kisebb változtatásoktól is idegenkedő magyar nemesség egészen

a reakció karjaiba dobta magát. Még a szabadelvűségre némileg hajlók is azt mondták, hogy ha már választani kell aközött, hogy a forradalmárok üssék-e le a nemesek fejét, vagy a nemesek, a forradalmárokét: akkor inkább az utóbbit kell választani. Emezek úgy is igen kevesen vannak még most a Kárpátok alatt. Demokratáknak, a nagy néposztály, pártfogóinak nevezik ugyan magukat, de sem ott, serif a nemesi társadalom közönségében gyökerük és talajuk nincs, megsemmisítésök a népből semmi keserűséget nem fog kiváltani, Bécs és a főpapi és nemesi érdek pedig szigorú elrettentő példaadást és a francia forradalmi eszmék terjesztésének legerélyesebb meggátlását követelik és mondják, bizonyítják szükségesnek. Ha mi méltányosabbak akarunk lenni Martinovics bírásaival szemben, mint ők voltak a vádlottakkal, így kell őket megítélnünk, mert ily pártlogikai szemüvegen keresztül látták magától értendőnek, hogy Martinovics börtönre vettessék. A reakciós szellem eredményezte, hogy Martinovics Ignác, a budai szerzettől megvált ember, 1794. július 24-én, Bécsben elfogattatván, hosszú hányódása után, Bukovinán, Lembergen és Bécsen, a táborigapságon, egyetemi tanári széken, udvari vegyészségen át mint *Democrite de la Montagne*, fogoly gyanánt kerül vissza a Ferenc-rend budai zárdájába, melyből 1780-ban kiindula. A rend újra rátette kezét, a rend nem fogja többé kezéből kiereszteni.

V. FEJEZET.

Véleményért halál.

A bíróság eljárása minden ízében szabálytalan volt. A királyi Tábla Bécsből kapta a kancellária útján eljárásának szabályzatát. A bíróság a törvény rendelte formákat nem tartá be, a védelmet korlátozta, a védőket megfélemlítette, a nyilvánosságot kizárta, a foglyok értekezését védőkkel meggátolta. E szabálytalanságoknál még súlyosabban esik a mérlegbe, hogy a bíróság nemcsak eljárási szabályait kapta Bécsből, hanem azonkívül is a bécsi kormány nyomása alatt állott. Már maga az, hogy úgy a Bécsben összeállított külön bíróságot, mint a kir. Tábla tagjait legszigorúbb titoktartásra kötelezték és a nyilvánosságot teljesen kizárták, az önkény és zsarnokság első lépése volt és azt mutatja, hogy a vádlottak elítéltetését már a per megindulása előtt elhatározták és ezt akarták kellően biztosítani.

A Bécsből Pestre a kir. Táblához küldött rendkívüli utasítás az újkori igazságszolgáltatás szemüvegén át nézve egyszerűen vérlázító. De a XVIII. század végének világnézete szerint is szabálytalan és törvényellenes.

aiatt gyanussa volt egyeneknek katonai parancsnokság által elfogatását. A kir. ügyigazgató állapítja meg a vádlottak kérdőpontjait és ő rendeli el a szembesítést, tehát a bíró tevékenységének és feladatának legfontosabb elemeit a vádló kezébe tették. Hogy ez a vádló

Thugut és Ferenc király szellemében végezte tisztét, nyilvánvaló abból is, hogy ezer arany külön tiszteletdíjat kapott. Tudjuk, hogy Német János nem elégedett meg az ezer arannyal, hanem hivatali állását nagy mérvű zsarolásokra használta fel. Eszterházy Károly grófot, Fekete Ferencet és Illésházy Istvánt 10-10 ezer forintig sarcolta meg azzal a fenyegetéssel, hogy különben vád alá helyezi őket. Horváth Mihály is Németet felületes, tudománnyal nem bíró, vádolásra született és rosszlelkű embernek jellemzi, ki a jakobinusok vádolásából nagy kincseket szerzett. „Vádlottaktól nagy értékű ajándékot nemcsak elvett, hanem ki is csikart.” Eleinte hízelgően szólítá meg őket, utóbb ijesztésekkel igyekezett rávenni, hogy minél több társakat fedezzenek fel. Fél Magyarországot bele akarta keverni a perbe, hogy magának minél többet harácsolhasson össze.

Bécsben az ország főbbjei panaszt is tettek eljárása ellen s onnan utasították is Németet, hogy hagyjon fel e „szokatlan” eljárásával, mert a már elfogottak (50 ember) megbüntetése elég példa lesz a közönségnek. De Német azt felelte, hogy „az ajándék elfogadását a hazai törvények megengedik, csak megvesztegetni ne engedje magát. Ő állását minden mellékjövödelmekkel kapta s a panaszolt ajándékok is az ilyen megengedett mellékjövödelmek közé tartoznak”. Ilyen vádló és a vádlónak adott oly nagy hatalom mellett a legszabadabb védelem sem érhetett volna el eredményt. De a védelmet is a végletekig korlátozták.

Midőn a védőügyvédek külön titoktartási esküre kötelezése miatt a vádlottak által védőül felkért Horváth nevű, akkor kiváló ügyvéd a védelem vitelét már letett esküjére hivatkozva megtagadta, a vádlottaknak meg kelle nyugodniuk abban, hogy a négy koronaügyvéd, kik Német Jánostól függtek, legyen védőjük. Ezeknek az ügyvédeknek a periratokat csak átolvasniuk volt

szabad, lemásolniok nem. Ezt azzal indokolták, hogy a per tárgyát képező bűnös terv részletei nyilvánosságra nem juthatnak. Világos, hogy a védőügyvédet már ez az egy rendszabály is megfosztja a helyes és kimerítő védelem lehetőségétől, mert oly óriási iratcsomót többszöri elolvasás után sem lehet úgy fejben tartani, hogy a védelem alaposan vezethető legyen. A vádlottak és tanuk kihallgatásánál és szembesítésénél a védők nem lehettek jelen, mindezt a vádló, legfeljebb a Tábla kiküldött bizottsága végezte és a bíróság tagjai esküvel kötelezték a titoktartást. A per folyamáról hetenkint kellett az udvarhoz jelentést küldeni, ami szintén mutatja, hogy a bécsi kormány a bíróságot a per egész folyama alatt befolyásolta. Még a táblai jegyzők sem lehettek jelen az üléseken, úgy, hogy a jegyzőkönyvet az előadónak kellett vezetnie. A jegyzőkönyvek másolatát is hetenként be kellett a királynak küldeni. A közvádló nemcsak a vádlottak kihallgatását és szembesítését, de a tanúk megidézését, a lefoglalt irományok kezelését és a foglyok felügyeletét is kizárólag látta el. Világos, hogy ily eljárás mellett a vádlottak menekülése lehetetlen volt. De ezenkívül is mindenféle módon nyomást gyakoroltak a bírókra, pl. arról értesítették őket, hogy a halálos ítélet kimondása után a király „bőségesen szándékozik gyakorolni kegyelmezési jogát”, az ítélettel csak a demokrata vélemények elfojtását akarják elérni és el akarják riasztani a közönséget e tanok befogadásától. Ezzel sem érték be, hanem midőn 1794. nov. 30-án a per tárgyalását megkezdették, a tárgyalás a király okt. 20-án kelt leiratának felolvasásával indult meg, amely leiratban a király hét foglyot „a törvény értelmében való elítéltetése végett” küld az országba és a bírákat inti, hogy a törvényes alkotmány és ennek fentartásától függő közboldogság érdekében fontolják meg, mennyire követeli a közjó és saját javuk, hogy a bűnpert teljes buzga-

lommal tárgyalják és mielőbb úgy intézzék, amint azt Isten, király, haza iránti hűségük követeli. E kijelentések épen csakhogy szórói-szóra, kifejezetten nem utasítják a bírákat, hogy az alkotmány és a közboldogság érdekében a vádlottakat kivégeztessék.

Thugut kormánya úgy fogta fel a dolgot, hogy ha az akkori rendi alkotmány megbukik és a királyi hatalom korlátozva lesz, a közboldogság sírba száll. Azóta tudjuk, hogy mily helytelen és tarthatlan volt ez a nézet. Ferenc király bírái, fájdalom, így értelmezték ezt a királyi utasítást és annak szellemében jártak el. Elrettendő példa mindazok számára, akik a mai kor újtó eszméivel szemben élnek Ferenc király és Thugut érveivel, azt mondván, hogy az újítások által a mai alkotmányt felforgatják s ennek következtében tönkre fog menni a közboldogság, ami nincs. De a kormány még ezzel sem érte be, kívülről a közvélemény nyomásával is befolyásolni akarta a bíróságot. Elhíresztelte, hogy közveszélyes felkelés, városfelgyújtás, ellenség betörése volt kitérőben és az elfogatások ezeknek vették elejét. Alaptalan rémhírekkel izgatták fel a közönséget csak azért, hogy a majdan bekövetkező kivégzések mindenkinek megnyugvásával találkozzanak s a nép ne vegye észre, hogy azokat öli meg a hatalom, akik érette önzetlen eszménységgel lelkesedtek.

Mindezen kívül elég okunk van azt is hinni, hogy a beismerő vallomások nem önként keletkeztek, tehát megbízhatlanok. E feltevésre utalnak a nyilvánosságnak oly gondos kizárása, a védők távoltartása és az eljárás körül folytatott rettentő titkolózás, végül ítélet után az iratoknak oly hét pecsét alatt rejtése s a vádlottak személyesen írt védbeszédének, pl. Oz Pálénak megégetése. Mindez csak úgy érthető, ha a bírának és a hatalomnak okuk volt a közönség s az utókor elől a per anyagát, kivált a vádlottaknak a vádra s előző vallomásaiknak miként kivételére vonatkozó nyilat-

kozatait gondosan elvonni. Különb is e korban a vádlottak megkínzása egyáltalán nem ment ki a gyakorlatból. Csak II. József szüntette be azt hivatalosan, de hogy a gyakorlatból emez egyetlen rendelet folytán nem ment ki és ezzel a vallató eszközzel a király és főképen a vármegyékben a nemesi hatalom vizsgáló biztosai még ezután is éltek, azt számos történeti adat bizonyítja. De lélektanilag legjobban meggyőz bennünket a kínzásnak, mint vallató eszköznek itt tényleg alkalmazása tekintetében Martinovics Ignác vallomásainak egybevetése. Először 1794. júl. 29-én hallgatták ki Bécsben és ebben a letartóztatása után öt nappal tett vallomásában minden, a királyság ellen tervezett forradalmi törekvést kereken megtagad. Elmondja, hogy Lipót király bízta meg a kor viszonyainak megfelelő politikai levelezés kezdésével és azzal, hogy a titkos társaságok céljáról és tevékenységéről, valamint Ausztria politikai helyzetét érdeklő dolgokról, a közönség gondolkozásáról stb. tájékoztat szerezzen. O kikötötte, hogy azokat az egyéneket, kiket a titkos társaság tagjaiként fog ismertetni, bántódás ne érje és a kormány arra szorítkozzék, hogy az általuk tervezett akciót megakadályozza. II. Lipót király Toszkánában huszonöt éven át járt el így és uralkodását erre a kémrendszerre fektette. Epe séggel nem tarthatjuk tehát hihetetlennek Martinovicsnak azt a vallomását, hogy Lipót ily megbízást tényleg adott neki. Vallja továbbá, hogy Lipót halála után Ferenc is megdicsérte jó szolgálatait és Kollorédo miniszter felhívta, hogy jelentéseit folytassa. 1793. februárig Kollorédo grófhoz, attól kezdve pedig elfogatásáig az illető miniszterhez folytonosan intézett is ily leveleket.

Látjuk tehát, hogy Martinovics, első kihallgatása alkalmával öt napi fogság után azzal a szándékkal lépett a kihallgató bíró elé, hogy a Pesten létesített titkos társaságról semmiféle felvilágosítást nem fog adni,

annak tagjait nem fedezi fel és állhatatosan tagadja, hogy bármely olyan forradalmi eszmét propagált volna, amely miatt ellene, vagy mások ellen bűnvádi eljárás indítható lenne.

Augusztus 8-án, második kihallgatásakor, szintén ily értelemben vallott. Beismerte, hogy a franco-amerikai uniónak tagja volt, hogy ez a titkos társaság a régi angol szabadkőművességből fejlődött és olyan célból működött, hogy a törvényhozó hatalom a nép kezeibe jusson, míg a királyok a végrehajtó hatalmat tartanák meg. E társaságba is Lipót rendeletére lépett be, valamint belépett az ex-jezsuiták által Magyarországon létesített titkos társaságba is, amely fontos műveletek eszközzésére, a türelmetlenség szellemének ápolására és más titkos társaságok elnyomására törekedett.

Augusztus 11-én azt vallja, hogy Lipót parancsára bocsátkozott külföldi demokratákkal politikai levelezésbe és a leveleket maga a király mondta tollba, valamint a válaszokat is ő kapta. Bécsi ismeretségeit ártatlanoknak, magyarországi összeköttetéseit az államellenes tervektől szintén távolállóknak tüntette fel. Laczkovics kapitánytól csak a magyarországi hangulatról kapott levelet, melyeket titkos jelentésében felhasznált. Hajnóczyval megismerkedett és ez neki bizonyos olajról beszélt, mellyel több egyént meggyógyított. Megijedt, hogy ezzel titkos összeköttetések gyanújába hozzák és azóta nem leveleztek. Bacsányit bemutatták neki, de csak annyit tud róla, hogy egy jezsuita bevádolta éhivatalától elmozdították. Mind e vallomásával ellentétben aug. 13-án Martinovics, mikor Sehy Ferenc pesti színésznek a pesti titkos társaságra vonatkozó feljelentését elébe tartják, egyszerre minden eddigi vallomásával homlokegyenest ellenkező módon nyilatkozik. Egyenesen beismeri, hogy Magyarországon forradalmat akart támasztani és erre az bírta rá, hogy Lipót király halála után az udvartól meg kellett válnia és a köz

ügyekre befolyást akart gyakorolni. Mindent megkísérelt, hogy Ferenc királytól megnyerje azt az állást, mit Lipót király neki ígért, de amely ígéretnek érvényességét Ferenc alatt megtagadták, a szászvári apátságért pedig 450 forint illeték fizetésére kötelezték. Egyházi javadalmat nem élvezhetett, szolgálatait elutasították és az 1000 forintban neki utalványozott díjat a császári pénztárból fizették, mintha valamely erkölcs-telen szolgálatot tett volna. Vallomása szerint így érett meg benne a vágy a fennálló kormányforma átalakítására. Magyarországon az elégületlenséggel megismerkedett. A protestánsok a türelmi rendelet megszorításáért, a felvilágosodottak pedig azért zúgolódtak, mert a jezsuiták irányadó befolyást gyakoroltak. Előadja a magyarok elégületlenségének okait, amely azt a meggyőződést hozta létre, hogy a nemzetnek önmagának kell átalakítani kormányát. Ismertette a két társaság alakítását, szervezetét és titkos jeleit, megnevezte a négy igazgatót és nyilván valótlanul néhány ezerre menőnek mondotta a tagok számát, de ő, – úgymond, – az igazgatókon kívül csak hármat tud megnevezni. Az alkotmányterv Laczkovicsnál létét is bemondta. Másnap Gyurkovichhoz való viszonyát és a vele folyt tanácskozás részleteit is előadta és e vallomás alapján Hajnóczy, Laczkovics, Szentmarjay és Sigray elfogattak. Világos e vallomások egybevetéséből, hogy Martinovicssal augusztus 11–13-ika között rendkívüli dolognak kellett történnie. Az hogy Sehy Ferenc Pesten titkos társaság létezését feljelentette, egymagában nem bírhatta rá Martinovicst, hogy 13-iki vallomásával önmagát kivégezze és összes barátait vérpadra juttassa. Mert 13-án épen úgy tudta, mint 8-án és 11-ikén, hogy ha ő nem nevezi meg a titkos társaság tagjait, azokat kinyomozni csaknem lehetetlen. A társaság szervezetéből tudjuk, hogy mindenki csak azt a tagot ismerte, akik őt a társaságba felvették, továbbá azokat, akiket

ő felvett. Tudnia kellett továbbá Martinovicsnak azt is, hogy a forradalomtámasztás akaratának elismerése épen nem fog előnyére szolgálni. Jól ismerte az udvarnak a demokrata eszmék iránt való gyűlöletét, mely Ferenc trónraléptétől kezdve folytonos, és fokozatos üldözésbe csapott át s amelyet a Parisban történt véres események a végletekig felfokoztak. Semmikép sem tételezhető tehát fel, hogy szabad akaratából tett volna ily vallomást, mely valótlan is volt, felesleges is. Felesleges, mert lázítónak talált iratok magukban véve felkelés akaratát még nem bizonyítják. Német kezében a felkelés szándékára más bizonyíték nem volt. Martinovics tehát legalább ezt a szándékot, a vád legkomolyabb részét s a marasztalás gerincindokát, még valósága esetén is sikerrel tagadhatta volna. E részben ellene más sem vallhatott, hiszen csak ő, a központ indíthatott a titkos társaságban bármely akciót. S maga a vád szerint is akkor indult volna meg a forradalom, ha a titkos társaságok létszáma kétszázötvenezerre szaporodik vala. Ebből mint látjuk, az első száz sem volt meg. Ha igaz lett volna is, hogy Martinovics célja kétszázötvenezer tag szerzése s ezzel a hólabdajáték módjára szervezett tömeggel felkelés szítása volt: e terv önrágában való lehetetlensége és képtelensége maga is megcáfolja a felkelés szándékának komolyságát. De valótlan is volt a vallomás e része, mert nem is volt szó egyébről, mint a nyilvánosság előtt üldözött, a közvélemény mezőiről leszorított demokrata eszméknek titkos társulat keretében ápolásáról s a roktmgondokozásúak körében fenntartásáról, fejlesztéséről. Még akkor talán el lehetne hinni, hogy e vallomás kínzások nélkül keletkezett, ha ez aug. 13-iki vallomását Martinovics oly értelemben tette volna, mint az előzőket és pl. azt akarta volna a bírakkal elhíttetni, hogy e titkos társaságokat is azért alkotta, mert Lipót király szellemében a magyarországi közállapotokról az udvar-

nak pontos jelentéseket akart szolgáltatni. Ebből azonban itt már semmit sem mond, sőt e vallomás határozottan azt mondja, hogy ő forradalmat akart támasztani. A saját akaratából beismerő vádlott sohasem fokozza ily módon bűnének súlyát. Az önfenntartás ösztönével a valódi bűnt is csekélyebb súlyúnak iparkodik feltüntetni. A szerencsétlen fogoly e vallomása az akkori viszonyokat és közhangulatot figyelembe véve; önmagára kimondott halálos ítélet volt, melyet oly magas értelmiségű férfi önmagára és demokrata elvtársaira csakis a kínpad hatása alatt mondhatott ki. Ez azután megmagyarázza, miért kellett ítélet és végrehajtás után az iratokat, vallomásokat és védbeszédeket elrejtteni, illetve megsemmisíteni.

Kitűnik a beismeréseknek ilyen, az akkori időben nem szokatlan módon kierőszakolása Martinovics e vallomásának a többi vallomásokkal egybevetéséből is, mert mind ezekből nem az tűnik ki, hogy a forradalom kiütését, mint célbavett és tudatosan munkált eseményt valóban tervezték, hanem ellenkezőleg azokból csakis az az eredmény szűrhető le, hogy itt oly társaságról volt szó, mely a demokrata eszméket akarta művelni és terjeszteni.

Hajnóczy vallomásából pl. kitetszik, hogy a Martinovics által igazgatottnak mondott forradalomról nem is álmodtak. így érthető, hogy Hajnóczynak Abafy azzal adta vissza a katekizmust, hogy ő nem akar ezzel a kátéval foglalkozni, ámbar a káté a közvélemény fejlesztésére jó szolgálatokat tehet. Ebből is világos, hogy az igazgatók a kátét a közvélemény fejlesztésére akarták terjeszteni. Továbbá Hajnóczy gróf Széchényi Ferencnek is elküldte a kátét, hogy barátaival, talán magával a kabinetminiszterrel is megismertesse és ebből az országra előnyök háruljanak. Világos, hogy forradalmat előidézni akaró emberek nem járnak el így. Hajnóczy sarlatanérianak nevezi Martinovicsnak azt az állítását, hogy a

katekizmusok mindenütt elvannak terjedve. Ebből kétségtelen, hogy Martinovics, amidőn azt valótlanul mondta és magát és társait olyan körülménnyel is terhelte, amely a valóságnak meg nem felelt, valamely kényszer hatása alatt nyilatkozott. Azt is bizonyítja Hajnóczy, hogy forradalmat pénz, hadiszerek, várak nélkül tervezni nevetséges gondolat lenne, az pedig nem igaz, hogy Martinovics francia pénzt kapott volna, hiszen uzsorás kezekben volt. Mindez szóról szóra igaz és mutatja, hogy ezek az emberek lelkes szabadgondolkozók voltak, de nem éretlen gyermekek, akik eszközök nélkül forradalmat lehetők vélték. Martinovicsnak pedig okvetlenül el kellett adósodnia, minthogy évdíját megszüntették, vagyona nem volt, irodalmi tevékenysége pedig jövedelmet nem hajthatott. Továbbá Hajnóczy szerint főurak nélkül forradalmat nem lehet csinálni, azok és a nemesek pedig még a korlátlan monarchia előtt is inkább hajolnak meg, mint hogy a nem nemesek sorsát felöleljék. A parasztságra szerinte csak a nemesek és papok útján lehet hatni, ennél fogva még gondolatnak is képtelenség, hogy ők Magyarországon a nemesség és papság ellen forradalmat akartak volna támasztani. Mindössze annyit reméltek a káté elterjedéséből, – mondja Hajnóczy, – hogy a kormány a sajtószabadságot helyreállítja és a nem nemes osztályoknak némi politikai jogokat fog engedélyezni, pl. hogy a nem nemest is csak törvényes idézéssel és ítélettel lehessen elfogni és a paraszt is bírasson ingatlanokat. Ő a jobbagység történetének megírásával foglalkozik, amihez még legalább három évi munka kell, tehát forradalomra nem is gondolhat, társai is csak eszközt láttak a kátéban nemes céljaik elérésére. Szentmarjay szintén azt vallotta, hogy forradalmat támaszthatónak nem gondolt, a titkos társaságot haszontalan és veszélyes vállalatnak vélte, mert arról mindenütt beszéltek, Martinovics még az asszonyoknak is elfecsegte a dolgot és szeptemberben

Martinovicsot terve elejtésére bírták volna rá. Világos, hogy oly tapasztalt és a viszonyokat ismerő ember, mint Martinovics volt, fejvesztéssel járó titkos vállalatot nem mert volna nőknek elmondani. De egyszerűen titkos társaságról merhetett azoknak egyet mást elmondani, mert akkoriban a titkos társaságokba összeállítás a legmagasabb körökben is divatos volt és mert nem gondolt arra, hogy ennek alapján a nyílt felkelés kísérletével fogják megvádolni.

Sigray gróf is csak átvette a kátét és néhány embert bevett a társaságba, de csak tervezésnek mondja az oly alkotmány életbeléptetését, mely két kamarára bízna az ország dolgait. Laczkovics egyenesen azt hangsúlyozta, hogy ő Lipót királyhoz ragaszkodott. Sem ezeknek, sem Martinovicsnak további kihallgatása által nem derült ki, hogy a franciák valóban pénzt adtak volna valamely komolyabb forradalmi cselekvésre és Martinovicsnak az elfogatás előtt tett erre célzó nyilatkozatai inkább csak az ő reménységen alapultak, vagy pedig, mint ő a perben mondta, hallott arról, hogy a franciák forradalmi célokra mindenféle pénzt küldenek és ezeket mondta el társainak. Nem bizonyult be az sem, hogy Martinovics Robespierreel érintkezett volna és csak annyi derült ki, hogy Forster útján érintkezett a jakobinusokkal. Hozzátette azonban, hogy semmit sem cselekedett a franciák javára. E nyilatkozatokat Martinovics már szeptember 9-diki vallomásában teszi, de ekkor már bevallja azt is, hogy Szentmarjayval katonai műveletek tervezését is közölte, mely műveleteket ő maga, aki soha katona nem volt és ily dolgokkal nem foglalkozott, szándékozott volna vezetni. De még e vallomásából is az derül ki, hogy mindez legfeljebb vak tervezetés lehetett, hiszen a társaság katonatiszt tagjai, mint pl. Benyovszky altábornagy, Kusevitz ezredes e tervezetéről még csak nem is tudtak. Nyilvánvaló mindezekből, hogy ily valótlan és önmagát az igazságon

is túlterjedőleg terhelő vallomásokat Martinovics csakis kényszer hatása alatt tehetett.

Bacsányi is azt erősítgette, hogy Magyarországon forradalmat senki sem óhajt. Szolárscsik még a káté elolvasását is tagadta. A Martinovics által szintén vádolt Berdolác püspök ártatlanságát maga a vizsgálat megállapította, tehát kétségtelen, hogy Martinovics ezt a főpapot, mint nyilván ellenségei által ez úton eláztatni célzottat is kényszer folytán keverte vallomásába.

Ily előzmények után adta be Német János a vádlevelet, melyben Martinovicsot azzal vádolja, hogy a francia demokratikus elveket karolta fel, melyek a rendes állami viszonyokat felforgatják és a virágzó francia birodalmat tényleg felforgatták. Továbbá, hogy ezek alapján oly terveket létesített, melyek feladata vala Magyarországon is forradalmat támasztani. Ő és társai a vád szerint a titkos társaságot a forradalom létrehozása céljából alakították és ez érdekből kétféle katekizmust terjesztettek. A királyi felség személyét és méltóságát sértő dögletes forradalmi iratokat hoztak forgalomba, összeesküdtek a felség méltósága ellen a trón és a fennálló kormányforma megdöntésére, a közjó feldúlására, az alkotmány és törvény megsemmisítésére, az ország békeségének és nyugalmanak megzavarására. Mindezek miatt Martinovicsot és társait Szent István 2. törvénykönyvének LI., az 1715. évi VII. és az 1791. évi LVI. t.-c. alapján felségsértés és hűtlenség büntetével vádolta s Martinovicsnak megidézését, egyházi degradációját, az idézett törvények értelmében való megbüntetését (fő- és vagyonvesztés, jószág összeírása és zár alá helyezése) és elítéltetését kívánta.

E vádlevél maga is mutatja, hogy az egész per a hatalom közönséges politikai bünténye volt, melyet csak a francai forradalom hatásai miatt érzett nagy rémület s a nemességnek ez újítoktól s a kiváltság ellenesektől való átöröklött borzadálya mentetnek,

vagy legalább lélektanilag magyaráznak. „A forradalom támasztás célzatának” valótlán frázisát kiemelve, nem marad a vádlevélben több anyag, mint ami engedély nélkül társaságalapítás folytán emelt kihágási és talán a törvényes rend ellen izgatás címén emelt vádhoz szükséges. Az idézett törvények sem voltak alkalmasak a vádlottak elítélésére. Mert Szent István. II. törvénykönyvének 51. fejezete a király élete és méltósága ellen összeesküvőről szól s azt megátkoztatni s a hívők közösségétől megfosztatni rendeli. Az 1715. VII. cikk szintén a felségsértés és lázadás eseteit és az eljárás módját szabályozza. Végre az 1791: LVI. t. -c. a lázadás és hűtlenség bűnéről szól ugyan, de csak az ország rendes bírói kizárólagos ítélkező jogát illetőleg rendelkezik.

A bíróság 1794. december 11-én kezdte meg a kihallgatást, miután a foglyok számát a december 10-én eszközölt letartóztatásokkal lényegesen szaporította. Az ország minden részéből összefogdosták és Budára elhurcolták a gyanúsakat, köztük Kazinczy Ferencet is, aki Szentmarjay útján kapta meg a kátét. Nagy költőnk e káté átvételekor aggodalmait fejezte ki, de Szentmarjay megnyugtatta, hogy a társaság tagjait csak a barátság köti össze és egyetlen céljuk a nemzetet álmából felrázni. Kazinczy egész életének főcélja volt, hogy a nyugateurópai eszméket hazájába átültesse. Mindazonáltal aggályai fokozódtak és július közepe táján a kátét elégette. Ez sem menté meg.

A vádlottak részben mindent tagadtak, részben beismerték a társaságban részességüket, de mind tagadták, hogy a királyi trónt megdönteni és az alkotmányt felforgatni szándékoztak volna. Oz Pál azt állította, hogy tudomása szerint a társaság a közvéleményt akarta a jövő országgyűlésre előkészíteni. Habár Magyarország parlamentarizmusa akkor is igen szomorú színvonalon mozgott, csak a nemesek, városok és papok képvise-

létéből állott, mégis elfogadhatónak kell e magyarázatot találnunk, mert végre sem volt fogalmilag kizárva, hogy a nemesség egyrészét az új eszmék igazságairól már akkor meggyőzzék és így az országgyűlésen a demokrata szavazatokat megszorítsák.

A védők közt Német Jánostól teljesen függetlennek egyedül a szegények védelmére kirendelt Spillenbergh Pál nevezhető. Ennek egyedül hátramaradt feljegyzései szerint a védelem a képtelenül szigorú váddal szemben azt hangoztatta, hogy felségsértést csak oly cselekedet végrehajtása képezhet, mely a királyra ártalmas. Ily cselekvést pedig vádlottak nem követtek el. A titkos társaságba belépés még nem felségsértés. A káték szerzői, még kevésbé olvasói a szerzés és olvasás miatt még nem vádolhatók felségsértéssel. Mindenki szabadon írhat és az iratokat szabadon olvashatja. Ha ilyenért büntetés járhat, az legfeljebb pénzbírság lehetne. A káték nem tartalmaznak oly tételeket, melyeket már előbb kinyomatott és árult munkák nem hirdettek volna. Figyelembe veendő az is, hogy az 1790-91-iki országgyűlés idejében és II. József császár alatt a sajtó szabad volt. És most sincs törvény, mely a gondolatoknak írásban terjesztését tiltaná. Nem állhat meg az ügyésznek az a vádja, hogy a káték a köznyugalmat veszélyeztetik, mert felkelés nem iratok, hanem hatalmas emberek és sok pénz által jöhet létre. A vádlónak ki kellene mutatnia a katonai erőt, vagy a szövetségeseket, melyekkel a káté elveit a mostani alkotmány romjain uralomra lehetne emelni. A káték utópisztikus eszméket tartalmaznak, mert a benne levő dolgok elérhetetlen ábrándképek. A vádlottak egy részét a szekrényben levő iratok alapján fogták el, holott a szekrényben levő iratokat még csak gondolatoknak is alig lehet tekinteni. Végre a magyar nemes emberek jogosultak az alkotmány átalakítására célzó eszméket az országgyűlésen kívül is terjeszteni.

Mindezek dacára a bíróság tagjai magukévá tették azt a felfogást, hogy a titkos társaság megalakítása már önmagában véve az összeesküvés létrejöttét és azt is bizonyítja, hogy a káték vésteljes forradalmat akartak előidézni.

Ez alapon a társaság összes tagjait felségsértésben vétkesnek tekintették. Aki a társaságok céljainak teljes ismeretével bírt, vagy a káték által előidézett vésteljes következményeket a vád szerint beláthatta, szóval akiről e saját elvi álláspontjuk alapján feltehetők, hogy meg van benne a szándékos gonoszság, az már a priori el volt ítélve. Így a Német János által vádolt negyvenhat vádlott közül tizennégyre mondtak marasztaló ítéletet. Martinovics a tárgyaláson is szándékai tisztaságával védekezett, de hiába, mert úgy őt, mint a négy igazgatót, a tagok közül pedig Verseghyt, Oz Pált, Szent, Szilávy Jánost, Szolárcsikot, Szulyovszkyt, Kazinczyt, Verhovszkyt és Szentjóni Szabó Lászlót, ítélték fő- és jószágvesztésre. A többiek közül tizenötöt a káté leírása miatt két esztendőől tíz évig terjedő fogásra ítélték. A többit, köztük Bacsányit, aki az akkori kor szabad írói között a legbátrabbak egyike volt, fölmentették. A per a felek felebbezésével a hétszemélyes táblára került, mely bíróság az eddigi gyakorlat szerint csak enyhíteni, vagy helybenhagyni szokott. Most megkérdezte a királytól, van-e joga az ítéletet súlyosbbitani? A király igennel válaszolt és a bíróság sietett az engedelemmel élni. E bíróságnál is magyar, de patrióta érzelmű bírák ítélték, kik a királyi tábla bíráival versengtek abban, hogy Thugutnak s a királynak saját megbízhatóságukat bebizonyítsák, a demokrata-pártot elrettentő példaadással megsemmisítsék és így a hatalom birtokában magukat Martinovicsék vérével felfelé és lefelé egyszerre megerősítsék. A tizennégy halálos ítéletet helybenhagyták. Négy ítéletet enyhítettek, de Landerert, Uza Pált, Hirgeisztot és Smetanovicsot szin-

tén halálra ítélték, tehát Martinovics kátéi miatt összesen tizennyolc ember fejét kívánták az abszolút monarchia és kiváltságos rend oltárán feláldozni. A fogság-büntetések is nagyobb részt szigorították. Az öt igazgató ítéletét külön terjesztették fel a királyhoz kegyelemkérvényükkel együtt. A király mind az öt ítéletet helybenhagyta. Hiában rimánkodott Martinovics és ajánlta, hogy megkegyelmezése esetén öt hasznos dolgot fog véghezvinni, nevezetesen egy találmányt ajánl, melynek segítségével a legerősebb várost is néhány nap alatt be lehet venni, holott semmivel sem kell több ember hozzá, mint egy ágyú kezeléséhez. Módot tudna továbbá arra, hogy az osztrák tartományok jövedelme 56 millió forinttal gyarapodnék anélkül, hogy akár a népre, akár a földbirtokosokra új adót kellene róni. Egy polgári és egy büntető törvénykönyv kidolgozására is vállalkozik stb. Mindez hiába. A helybenhagyott ítéleteket a vádlottaknak meghirdették és azok végrehajtását Martinovicsnak egyházi degradációjával kezdték meg. Lehetetlen megindulás nélkül olvasni e kegyetlen szertartást, mely a Martinovics és szerzetrendje között folyt hosszú küzdelem utolsó, de már nyílt téren lejátszott jelenete s az egyházi rend borzalmas diadalünnepe volt a szabad eszmék lelkes bajnoka felett. Az egész kínos szertartást, mely a lélek lemészárlása volt a test meggyilkolása előtt, felesleges megfigyelnünk. De két részlete volt, mely a lemészárolt lélek felségét s a gyilkosok képmutatását az utókor előtt is megörökíté. A szertartás alatt az azt vezető Kondé püspök, ki hosszú eredménytelen próbák után most végre megalázhatta és a megsemmisítés küszöbén látta maga előtt Martinovicsot, rendjének régi tagját: a népnek azt hirdette, hogy az előtte álló szerencsétlen testvére megsértette az Isten, király és haza iránt köteles hűséget. Ekkor Martinovics így szólott közbe: „A király iránt igen, a haza iránt nem”. Íme a haldokló lélek, mely

haldoklásában is hű marad önmagához. Az egyházi lefokozás után a főpap a polgári hatóság jelenlevő képviselőihez e szavakat intézte: „Ezen degradált egyént, akit az egyházi rendtől és a papi kiváltságtól megfosztottunk, ezennel átadjuk a világi bíróságnak. De a bíróságot az Isten szerelmére hathatósan kérjük, hogy meghallgatva a vallás és irgalom sugalmazását, tekintetbe véve a mi könyörgésünket is, a haláltól és csonkítástól kíméljétek meg őt”. Íme a győzedelmes szerzetrend, mely győzedelme teljességében még képmutató is vala. Napjaink párviadalainál a segédeknek a felekhez intézett hypokrita felhívása, hogy béküljenek ki, emlékeztet erre a jezsuita kérelemre, mellyel az egyház oly pillanatban színjeli az általa folyton mindenütt mindenféleképen üldözött és elítélt ember érdekében való közbelépést, amidőn már egészen bizonyosan tudja, hogy nem színlelt közbelépése sem vezethetne eredményre.

1795. május 20-án az öt igazgató vérpádon veszett el. A többi elítéltek ügye és kegyelmi kérvényei máj. 29-én kerültek vissza a király ama határozatával, hogy Ozt és Szolárcsikot, akik nem írták alá a kegyelmi kérvényt, „mert nem érezték magukat bűnösöknek”, a király vérpádra küldte, „tekintve a bűnhöz meggyökerezett gonosz elveiket, melyek javulást nem mutatnak”. A kívülök halálra ítélt társasági tagok büntetését az uralkodó fogságra változtatta. Az Oz és Szolárcsik kivégzésére felhozott indok maga is mutatja, hogy nem bűnösöket, hanem politikai véleményt ítélték el s a kivégzett magyar férfiakat kizárólag szabadelvű, demokrata és újító egyéni nézeteikért gyilkolták meg azért, mert nézeteik az uralkodó osztályok, a féltékenyen őrzött nemesi és egyházi kiváltságok s a királyi hatalom érdekébe ütköztek. Ezért nem elégedtek meg a mondva csinált összeesküvők megsemmisítésével: megégették még műveiket, vádirataikat is, meg a kátékat és alapszabályokat, a Marseillaise-nek Bacsányi által készített magyar

fordítását, egyes horvát verseket, Martinovics több művét, Őz Pál önvédelmét stb. Szolárscsik halálos ítélete megerősítését annak is tulajdonították, hogy az igazgatók kivégzése után a börtön falára szénnel szabadságfát rajzolt, melynek törzse Martinovics, az ágak az ú. n. összeesküvés részeseinek neveit viselték. A törzset kard metszette át és alatta e mondat állt: *Laetius e trunco florebit.* (A törzsből erősebben fog ki- virágozni.)

Vájjon a Szolárscsik eme képletes jövendölése beteljesedett-e? Rögtön látni fogjuk, hogy beteljesedett.

Ámbár a közvéleményt e nagy felségsértési per és annak rossz kimenetele teljesen megfélemlítette, mindazonáltal a kormány más felségsértési pereket is indított. Ezzel és más hasonló üldözés rendszabályokkal rövid idő alatt Magyarországon olyan csendet teremtett, mint amilyen a sírban van. Jó ideig egyetlen hang sem emelkedett, mely reformokat és a nyugateurópai eszmék érvényesítését követelte volna. Erélyes kormányrendeletek érkeztek a sajtó és könyvvizsgálat szigorúbb rendszabályozása, a szólásszabadság korlátozása s politikai dolgokban a véleménynyilvánítás gátlása érdekében. Eltiltották az összes, nem szorosan irodalmi célú társulatok működését és újak alakítását is. A szabadkőműves páholyokat, mint a felvilágosítás terjesztésének eszközeit és helyeit bezárták. Es mindezek ellen egyetlen tiltakozó hang az ország rendéiből nem emelkedett.

Hosszú ideig úgy tetszett, hogy Martinoviccsal és társaival eszméik is sírba szállottak. Ez azonban csak látszat vala, mert a 30-as és 40-es évek küzdelmei és a 48-iki törvények Martinoviccsnak legnagyobb részben igazságot, kátéja elveinek pedig érvényt szereztek.

VI. FEJEZET.

A káté.

Hogy erről meggyőződhesünk, szükséges rövid tekintetet vetni Martinovics kátéjára, melyet az összes elkobozott példányokkal és a Gyurkovics-féle kátéval, valamint több más forradalmi irattal együtt a kivégzések után elégettek.

A Gyurkovics-féle káté tartalmáról ma is csak Martinovics vallomásából szerezhetni némi tudomást.

Martinovics kátéja *Az ember és a polgár katekiz-musa* című mű.* Egyetlen példányban maradt reánk. Egy ismeretlen embernek politikai és vallási munkából készített, kivonatokat tartalmazó kéziratából, mely Martinovics kátéját *Francia katechézis* cím alatt közli. Ezt a kivonatokat tartalmazó kézirati művet Ercsey Sámuel ref. segédlelkész küldte be a *Századok* szerkesztőségének és ennek a példánynak alapján teheték meg Fraknói és Marczali azokat az összehasonlító munkálatokat, melyek eredményeként mondják, hogy a mű egyetlen hasonló francia kátének sem képezi fordítását. Ez valószínű is: a minden ismeretágban önálló eszméket termelt Martinovics nem szorult eszmék szolgái fordítására. Sőt műveit a rajok fordíthatott idő tartalmával összevetve, úgy látjuk, egyike volt a villám-

* A kátét egész szövegében kiadta *Fraknói Vilmos* úr, – „Martinovics és társai összeeskövése” című művében, melynek eredeti kutatásokon alapuló történeti adatait ez az értekezés más pontokon is nem egy helyen vette igénybe.

gyorsan fogalmazó íróknak. Mindazáltal a káté mind az öt fejezete magán hordja a francia forradalmi irodalom s főleg az enciklopédisták befolyásának nyomát. Első fejezetében az emberről és az okosságról beszél és alaptétele szerint az okosság az embernek azt javasolja, hogy magát tartsa meg és tegye szerencsésé. Azt munka által érjük el és szükséges, hogy az okosságnak nyavalyája, nevezetesen a tudatlanság és vakhit ellen, melyek tévelygést szülnek és oktalan állattá tesznek, az oktatást és tapasztalást s ami ezekből következik, a világosságot szegezzük. Az embert szerencsésé a szabadság teszi, melyben az ember csak magához hasonló gonoszága által háborítható meg. Sem ember, sem hatalom nem jogosult halálos büntetéssel sújtani valakit, mert az ember élete a természet ajándéka és nem más dolga, hanem a természeté, azt elvenni. Az emberek mind egyenlők a magok jussaikban és senkinek és egy emberi hatalomnak sincs jussa az ember szabadságát, vagy tulajdonát ostromolni. Ez a tulajdon pedig kétféle: a szerzett, mely a vagyonra vonatkozik s a velünk született tulajdon, mely szerint jogunk van gondolkodni és beszélni az igazságról s azt közölni másokkal bármi módon.

Mindezek tiszta enciklopédista tételek s napjainkban már nálunk is érvényesek. Martinovics életében azonban csakis Franciaországban voltak elismerve. A vakhit egyházi parancs vala s az egyháznak elég ereje volt, hogy e parancsnak érvényt szerezzen. A tudatlanság, a nemesi társadalom egy részét kivéve, általános volt s azt a népet illetőleg előnyösnek is tekintették. A halálbüntetés jogosságának kétségbevonása keveseknek jutott csak eszébe is oly korban, melyben a francia demokraták jogosultnak vélték magukat arra, hogy Martinovicshoz hasonlóan ártatlan, mert csak világnézetükkel vétkező arisztokratákat ezrével öljenek le s melyben a közrendet mindenki a büntetések szigo-

rával vélte fenntarthatónak. De leginkább beleütközött az uralkodó világnézetbe a gondolatok szabad közlésének itt lefektetett tana, melyet a rendbontás kiindulópontja és eszköze gyanánt ismertek fel.

A második részben írónk a polgárokról értekezik és azt mondja, hogy ha a gonoszok veszedelemmel fenyegetik az emberek életét, szabadságát és tulajdonát, akkor az elnyomatásnak ellent kell állani és ecélből össze kell magokat kapcsolniok más erősebb nemzettel és meg kell formálni az úgynevezett polgári társaságot. Ennek célja a társaság minden tagjának boldogsága, tagjai csak polgároknak neveztetnek, az összes egyéb címek jogtalanok és vétkesek. A törvényt az összes polgároknak, vagy az általuk választott képviselőknek kell hozni, mert a törvény a nép közönséges és legfelsőbb akaratja. Átment a köztudatba elméletileg az a további tétele, hogy a kormányzás célja a polgárok boldogítása, a nemzetgyűlések mindenfelé tanácskoznak és a tisztviselők választása is élő valóság. A gyakorlatban nem találtuk még meg a módját, hogyan kell a nemzetgyűlést helyesen összeállítani úgy, hogy valóban a polgárok és nem saját tagjai boldogságát munkálja s miként lehet biztosítékot szerezni arra, hogy valóban az okos és jó emberek választassanak köztisztviségekbe. Ma is, mint régen, sokszor elmondhatjuk Voltairerrel, hogy mióta VI. Henrik az udvari időjós jövendölésében csalódva, az időt helyesen jósolt szamarat nevezte ki udvari időjóssá, azóta a legfőbb hivatalokba a legnagyobb szamarakat teszik. De elméletileg Martinovics tételei ma már komoly ellentmondást nem támasztanak. Természetesen visszatetszést keltettek az akkori arisztokratikus államban, hol sok főtisztviség egyszerűen öröklődött, másokat csak nemes kaphatott s a törvények hozásából a nép teljesen ki volt rekesztve. Azt tehát beismerhetjük hogy az arisztokratákból összealakított bíró-ságot Martinovicsék ellen már e tételek is ellenszenvre

hangolták. A folytatás ez ellenszenvet csak fokozta, mert aszerint az alkotmányt a nemzetgyűlésnek kell megállapítani. A nép felsősége a városnak, vagy más gyülekezetnek, vagy néprészeknek gyűlésében gyakoroltatik. A nép választja az igazgató-hatalmat és a választógyűléseket, melyek azután maguk közül polgári hivatalnokokat választanak. Kell, hogy a törvények az egész népet illessék és a törvényhozó tiszt által proponáltatva, a nép elé terjesztessenek. A nép által helyben nem hagyott javaslat nem lehet törvény. Köz-hivatalra csak virtussal és elmebeli tehetséggel bírók választassanak, mert az elmés gonosz ember ép oly veszedelmes a gonoszság által, mint a jó, de ostoba ember az oktalanság által. A polgárnak mindenkori gondolatja a virtus: hazájának szeretete, bátorság, vagy a halál legyen.

Láthatjuk, hogy mai világnézetünk szerint ebben a fejezetben nincs egyetlen sor és gondolat sem, melyet bármely művelt ember legalább elméletileg ne vallana.

A harmadik fejezet a szolgaságról és a negyedik a felzindülésről már komolyabb tartalmúak. Azt mondja, hogy szolgálja az oly ember, kinek akarata urától függ és ezek jobbágy névvel gyaláztatnak. A despotia a nép főhatalmának bitangolása és ilyen a monarchia, ahol egy, továbbá az arisztokrácia, ahol több ember foglalja el a főhatalmat. Ily államban a nép csak a királyok és a főrendek boldogságáért munkálkodik, maga a nép nyomorúságnak terhe alatt nyög. Azok visszaélnék a hatalmukkal, mert hadat indítanak saját hasznukra s az ellenségre a népet küldik, ugyanattól szerezvén be a szükséges hadi szereket is. E háborúk arra valók, hogy a nép megfojtassék a hadak mézsárszékein és a nép gazdagsága erőszakkal kicsikartassék, az adók növekedjenek s a király és főrendek mindig hatalmasabbak és tiranusabbak legyenek. Ily

államban a jobbágyok szavát senki sem hallgatja meg. Ok csak adót fizetnek, de akaratuk nincsen. Nincs különbség az igavonó barom és a szolga között, mert a jobbágyot ép úgy hajtják ki a királyok és főrendek, mint a barmokat az úr és a jobbágyokat is csak azért tartják meg a királyok és főrendek, amiért az igás barmokat az urak, t. i., hogy különböző munkákra felhasználják és gazdagságukat szaporítsák.

Mindezekről már meg kell vallanunk, hogy nem nélkülözik az izgatás elemeit, mert egyik osztályt, a népet a másik osztály: a főrendek, sőt a királyi hatalom ellen határozottan gyűlöletre hangolják, még a poétákat is azzal vádolván, hogy „versbe hirdették a hadviselő alacsonyok dicsekedését és a pompás beszédek alatt elrejtették az emberi lélek gyalázatját”. De ha a népigazság szempontjából vizsgáljuk a kérdést és különösen, ha az ország akkori állapotát, a királyok és főrendek akkori hatalmát, a jobbágyok akkori elnyomottságát vesszük figyelembe, e tételek minden sorában fognak oly dolgokat találni, melyek habár éles és lázító hangon, de igazságot fejeztek ki és a társadalmi rend kiáltó igaztalanságaira helyesen mutattak rá. Az egész XVIII. század tele volt oly háborúkkal, melyek legtöbbje felesleges lett volna, ha az uralkodók mindegyike többre becsülte volna népei jólétét, polgárai életét, mint saját becs- és hatalmi vágyát s maga az a rettentő küzdelem is, mely Napóleon Franciaországa és Európa közt 1792-től 1815-ig tartott, abból a Brunsvick-féle kiáltványból indult ki, mellyel Ausztria beleavatkozott a francia forradalom ügyébe már a párisi királygyilkosság előtt. A népek nem törődtek a párisi nemzetgyűlés végzéseivel, amint korábban nem akartak hét és harminc évig háborút viselni tartományokért, határokért, királyokért és vallási nézeteltérések miatt. Mindig a királyok és az arisztokraták voltak azok, akik saját belátásuk szerint kivezényelték a népe-

ket „a hadak mézárszékére”. Mi talán enyhébben ítéljük meg Martinovicnál a királyok és főrendek e viselt dolgait, mert immár tudjuk, hogy mindezek a háborúsdik és vérontások csak egy fejlődésfokot jelentettek az emberiség történelmében és egyenesen szükségesek voltak avégre, hogy előbb a Martinovicsok, azután utánuk a művelt osztályok is megiszonyodjanak „a dicsőségnek mezejétől”, míg végre a tömegekbe is átültetődven a háború borzalmainak utálata és feleslegességüknek emberi belátása: azt a múlt idők ama gyászos emlékei közé iktatják, hol a rabszolgaság, az inkvizíció s a bálványimádás és emberevés már raktározva vannak. De Martinovics a saját világnézetével más hangon e szörnyűségekről nem írhatott s ha a jobb és emberibb fejlődést megindítani akarta, imád-ságos szelíd hangon alig is szólhatott.

A felzundülésről szóló negyedik részben azonban már a mélységesen elkeseredett lélek beszél. E szerint az embernek „jussa van oltalmazni a maga életét, szabadságát és egyenlőségét” és kedvező alkalommal joga van a felzundulás által „a szolgaságnak határát és a szabadságnak kezdetét megszabni”.

A zendülés úgy formálódik, hogy a szolgaságot nem szenvedhető jobbágyok tartoznak véleményyt formálni az embernek természetes jussairól akár írás-, társalkodás, akár társaságok által és akkor azt kell mondani a népnek: fegyverre polgárok; esküdjünk mindannyian, hogy szabadon élünk, vagy meghalunk. A nép a felzundulésekre fegyvert fog. Nemzetgyűlést teendő, választókat választ, akik az erőszakos uralkodónak és segítő híveinek megbüntetésére és az erőszakos uralkodás és az istentelenségek eltörlésére törek-szenek. Ily felzundulásra sok státusban van ok, mert Európának státusai néhány famíliák által a maguk hasznuk szerint igazgattatnak és a nép meg van fosztva természeti jussaitól. Amely nemzet szabad akar lenni,

az az is lesz, tehát a nemzeti erők a szabadság kivívására elégségesek. Az erőszakos uralkodó nemzetétől elhagyatva semmivé lesz. Neki és az árulóknak el kell veszniök a szabad nemzet megmaradásáért. A felzendülés a néptől függő köztársaságot állít fel. A felvilágosodott nép vérontás nélkül változtatja meg a maga tetszésétől függő igazgatás módját, a bárdolatlan azonban öldöklésre és anarchiára vetemedik. Az utóbbi zűrzavart okoz, miből azonban rend és szabadság származnak. Az emberi nemzetet a királyok, nemesség és papok, szóval a kiváltságos rendek, a többi nemzetnek hármassal ostorai nyomják el.

Mindebben a felkelésre felhívás nem foglaltatik. Ellenkezőleg az a tétel, mely szerint a felkelést az összes nép felvilágosításának kell megelőznie, „akár írás, akár társalkodás, akár társaságok által”, egyenesen bizonyítja, hogy a káté megírása, az arról társalkodás és a társaságok szervezése mind csak a közvélemény felvilágosítására szolgáló eszközök voltak és Martinovics a maga helyzetében és korában csak ezt a munkát tartá szükségesnek és lehetségesnek, – magát a felkelést azonban, mely a nép felvilágosítása nélkül a káté szerint is lehetetlen, célba sem vette. Művének e fejezete és ez idézett pontja tehát egyenesen bizonyítja, hogy ártatlan abban a vádban, melyért lefejezték és hogy a vádra bírái előtt adott első védekezései a valódiak, nem pedig az a tőle kétségtelenül kicsikart nyilatkozata, mely szerint ő forradalmat akart a társaságok által indítani. Azt is mondja és ezzel a tétellel is messze megelőzi korát, hogy a népet kizsároló kormányzásnak a nép mindenesetre véget vet, csak hogy „a felvilágosodott nép vérontás nélkül, a bárdolatlan azonban öldökléssel és anarchiával”. Ez a tétele is egyfelől mutatja, hogy e férfi lángesze helytelenül ítélte meg a néplélektant, akkor még egyáltalán ki nem fejtett részeiben is. Másfelől bizonyítja,

hogy nem vérontásra gondolt, hanem oly átalakításra, mely épen a felvilágosítás által, vérontás, tehát fegyveres felkelés nélkül vihető keresztül.

A királyokról szóló ötödik részben tagadja, hogy a királyok istentől vették volna hatalmukat, ez csak szemfényvesztő csalfaság. Minden nemzetnek jussa van a királyokat eltörölni, sőt ha szabad akar lenni, meg is kell azt cselekednie. Mert ha a királyok rosszak, a királyság istentelenné lészen, ha pedig jók, a királyi igazság szisztémája, mely természet szerint mérges és vétkes, a maga mérgét a mi fejünkre önti ki. A két utolsó fejezet tartalma tehát világosan a királyság eltörölését és a kiváltságos rendek hatalmának megtörését ajánlja. Nem tartalmaz azonban felhívást sem arra, hogy Magyarországon a királyságot tényleg megbuktassák, hanem tisztán elméleti alapon fejtegeti azokat a demokratikus és köztársasági elveket, melyek alapján azokban az időkben a francia köztársaság keletkezett. Nyilvánvaló, hogy ez esetben felségsértésről szólni is lehetetlen. Az alkotmány megváltoztatására törekednék, de nem felségsértést követne el, aki a káté elvei alapján szónokolna, gyűléseken beszélne, vagy mint képviselő, törvényjavaslatokat szerkesztene. Az alkotmány megváltoztatása is csak az esetben lehet felségsértés, ha azt erőszakkal akarják elkövetni. Martinovics és társai csak oly nézeteket terjesztettek a káténak továbbadása által, amely nézetek elterjedése alapján azután lehetséges lett volna az alkotmány megváltoztatására törekedni olyanoknak, akik a káté tanait magukévá tették. Szó sincs sehol arról, hogy ezt Martinovics és társai maguk cselekedni és különösen, hogy erőszakkal végrehajtani akarták volna. Erőszakos átalakításra, valóságos Rákóczy-féle felkelésre Martinovics nem is gondolhatott. Tudjuk, hogy e káté írásakor tanszék nélkül álló tanár, szerzetesen kívül álló szerzetes, elbocsátott udvari vegyész, adóságokkal küzdő, minden komoly népszerűség nélkül

való ember, királyilag nemesített, de nemesi birtokkal és nemesi befolyásokkal nem bíró férfi volt. Laczkovics nyugdíjazott katonatiszt, Szentmarjay tekintély nélkül való rajongó ifjú, Hajnóczy csöndes történetíró, kit vármegyéjén kívül is alig ismernek. Sigray saját társadalmi osztályában is kétes tekintélyű, letört mágnás, – Öt ilyen férfi, legyen meggyőződésben bármily erős is, épen úgy nem gondolhat a népet nagy nyugvó tengerén a felkelés viharának felébresztésére, amint nem gondolhatna komolyan arra, hogy háborgó tenger lecsendesítésére vállalkozzék.

Még feltevésnek is abszurdum, hogy ilyen emberek az alkotmányt erőszakkal megváltoztathassák és hacsak nem bolondok, egy percre is azt hihessek magukról, hogy ily vállalatot eredménnyel kezdek. Mind e férfiak vagyon és tekintély nélkül valók, de rendkívüli elmével és műveltséggel bírtak, akikről eféle képtelenséget feltenni is nevetséges. Elégületlenek voltak és mélyen átéreztek a demokratikus elvek igazságát. Hazafiasok voltak, akik látták, hogy Magyarország elmaradott feudális rendszerével okvetlenül elsovad. Ebben már annak a korszaknak minden intellektuelje egyetértett. Kazinczy Ferenc egész működése, az íróé, az iskola igazgatóé, a politikusé mind ez igazságnak volt szentelve. Száz év választá el nemzetünket az előhaladottabb nyugattól s a magyar jakobinusoknak utólag elkeresztelt becsületes demokraták feladatuknak ismerték, hogy a természet által nekik adott szellemi erőt és az önmaguk által szerzett műveltséget e hiba jóvátételére, a közönség felvilágosítására használják fel és mivel ezt az akkori idők ellenséges szelleme miatt nyíltan nem tehették, a káték alapján titkos társasággá szervezkedtek.

Ennek a társaságnak ártatlanságát még jobban kidomborítja az a tény, hogy II. József pártfogolta azokat, kik szabadkőműves páholyokba léptek, II. Lipót

pedig a titkos társulatokat általában személyesen propagálta. Ha ennek I. Ferenc alatt vége szakadt is, azt gondolni sem lehetett, hogy az előd által egyenesen óhajtott ily társaság alkotása, melyből az alkotókra nézve semminemű egyéni haszon nem hárulhatott, nekik felségsértési vádat és vértanú halált fog szerezni. A vádnak és Thugut kormányának azonban szükségük volt arra, hogy e kátékat, mint komoly felségsértő bűncselekményt és a titkos társaságokat, mint az alkotmány erőszakos felforgatására célzó összeküvést tüntessék fel s ezzel a Franciaországban győzelemre jutott újító tanokat hazánk határai közt csírájukban öljék meg, a patrióta-párt hatalmát pedig a demokrata eszméktől és párttól elrettentés által beláthatóan hosszú időre biztosítsák. Ezeket a célokat el is érték.

A kezükbe adott kormányhatalommal visszaélve, vérpadra küldtek férfiakat, akiknek egyetlen hibájuk legfeljebb az volt, hogy nem vették észre, mennyire ellenük fordult a kor szelleme és nem bízták az utókorra azoknak az eszméknek megérlelését, melyeknek saját nemzedékükben érvényesítésére ők mindenképen képtelenek, sőt alkalmatlanok voltak. A legérdekesebb a vádnak alaptalanságában, hogy az itt ismertetett forradalmi káté nem is volt elterjesztve, mert a szabadság és egyenlőség társaságnak csak néhány tagja volt, a reformátorok társasága pedig minden jel szerint csak a Gyurkovics kátét ismerte, csak nemesi tagokat magába fogadó titkos egyesülés volt. Gyurkovics eszméi pedig akár helyesek, akár helytelenek, semmi szín alatt sem voltak olyanok, hogy azokat magyar nemes az ő közjogi szabadsága alapján elmondani, leírni és akár barátainak titkon, akár a maga megyéjének székházában, vagy az országgyűlésen nyíltan indítványba tenni jogsult nem lett volna. Hiszen Pestvármegye többet mond ki azzal, hogy József alkotmányellenes kormányzata

által megszakadt a trónöröklés folyama és Pestvármegye rendellenes fejét mégsem ütötték le. Gyurkovics kátéja alig tartalmaz egyebet, mint ennek az alap-eszmének kifejtését és ezért azokat a férfiakat, akik ez elveket magukévá tették, de még nyilvánosságra sem hozták, vérpadra hurcolni valóban vadállati kegyetlenség s a politikai gyűlölet és érvényesülési vágy egyik legvisszataszítóbb esete volt. Sok ártatlan magyar vérkiontásában gazdag politikai történetünk egész során ennél alaptalanabb és igaztalanabb vérengzéssel nem találkozunk, ily igaztalanak is talán csak Hunyadi László meggyilkolását tekinthetjük.

VII. FEJEZET.

A fa kihajt.

De csakugyan *laetius e trunco florebit*. A patrióta-párt és a kormányhatalom befolyása alatt álló bírák által kivégeztették a magyar jakobinusokat, de csak látszat volt, hogy eszméik a vértanúkkal együtt sírba szálltak. A patrióta-párt kétségkívül évtizedekkel hosszabbítá meg uralkodását vérük kiontása s az ezáltal okozott társadalmi megfélemlítés által. De az eredmény a magyar szellemi életnek még teljesebb elmaradottsága lett. A patrióta-párt tudatosan mellőzte a közállapotok javításának demokrata eszközeit. Ennek dacára nem tudta kivinni azokat a célokat, amelyeket tudatosan maga elé tűzött. Nem tudta kivinni az általa célbavett alkotmánybiztosítást, melyek II. József törvényellenes lépéseit a jövőre lehetetlenné tették volna. Nem is lehet az abszolút uralkodást papirosbiztosítókkal meggátolni. Egyetlen módja annak a királyi hatalommal szembenálló néphatalom s ami ezt előidézi, a népműveltség, népvagyonosodás és népöntudat kifejlesztése. Nem tudták kivinni a királyi hatalom közjogi korlátozását sem, sem a Gréven-ezred s a zempléni rendek követelte magyar vezényszót, mely még egy századdal utóbb is csak hazafi-óhaj. Ha a patrióta-párt eredményt ért el, az semmi egyéb, mint hogy a kiváltságos rendnek oly túlnyomó és igazságtalan hatalma még egy pár évtizeden keresztül zavartalanul volt gyakorolható. Pár évtized azonban elég volt arra is, hogy maga a

magyar nemesség észrevegye, mily helytelen útra lépett a demokrata eszmék vérbefojtásával.

Elmúlt a rettegésnek még emléke is, melyet a francia forradalom véres jelenetei a világhosszra hajló emberek lelkében is keltettek. Napoleon hadjáratai is lezajlottak és az egész világ láthatta, hogy a XIX. század nagy Cézárjának hadmenetei által kimerített Franciaország a sok vérontás és háborúskodás után is rohamosan fejlődik a köztársasági demokratikus elvek által. Mi sem természetesebb, mint hogy a magyar nemesi rendek felvilágosodott része úgy visszafordult újra a szabadság, egyenlőség és testvériség vezérszói felé, mint napraforgó fordul a nap fénye után. Jöttek a Nagy Pálok, Széchenyi István és Vörösmarty és jött Petőfivel Kossuth Lajos. És további harminc év alatt készen volt a magyar szellemi forradalom és vérontás nélkül győzelmet ült 1848. elején a demokratikus gondolkozás. Győzelmet ült magának Magyarország nemesi és főnemesi társadalmának becsületes, felvilágosodott és igazságra törekvő része által. A két kamara rendszer, melyet Gyurkovics és Martinovics sürgettek és az a sarktétel, hogy az alsóházban a nép által választott követek intézzék az ország dolgát, 1848-ban diadalt aratott. Ugyanakkor bekövetkezett a jobbágyok felszabadítása is és Martinovics szellemében eltöröltetett a szolgaság. Valóra vált Martinovics eszménye: a királyi és rendi hatalom alapos korlátozása s a nép dolgának vagy legalább legtöbb dolgának tisztán a nép akarata által irányítása.

A közteherviselés elvei által szintén Martinovics eszméi érvényesültek. A magyar ezredeknek a magyar hatóságok ellenőrzése alá helyezését és a katonai hivatalnokok kinevezésének odautalását szintén kimondották a 48-iki törvények és így Laczkovicsnak is igazságot szolgáltatottak. Kimondották, hogy csak az országgyűlés, tehát a népképviselőlet hozhat törvényt. Az úrbéri szol-

gálatok eltörlése és a földesúri bíraskodásnak megszüntetése, a nemesi kilenced s a papi tizednek és az ősiségnek eltörlése, a szabadsajtó visszaállítása és az előző vizsgálat megszüntetése mind benne van Martinovics műveiben s elvileg kátéjában, és 48-ban törvénybe iktatták a karok és rendek csaknem mind azt, amiért Martinovicsot a nemesi rend soraiból vett magyar bírák a jól teljesített, kötelesség átkozott nyugalomával kivégezték. 1848. kimondotta azt is, hogy minden bevett vallásfelekezeti egyházi és iskolai szükségait az államnak kell fizetnie, tehát az egyházi rend az államtól szoros függésbe hozandó. Maguk a 48-iki törvényhozók is belátták, hogy mindezekben a pontokban alig iktattak egyebet törvénybe, mint Martinovics kátéjának és más munkáinak reformeszméit. Kifejezést is adott ennek a ténynek Beöthy Ödön 1848. április 8-án a pozsonyi kerületi tábla előtt, azt a kérelmet terjesztvén elő, hogy a nemzeti szabadság 1795-iki véráldozatai, Martinovics és társai hamvai felkerestetvén, a nemzeti hála kifejezésére s a maradéknak megnyugtatása végett, hogy ily esetek a jövőben elő nem fordulhatnak, nemzeti díszel takarítottassanak el. A kerületi ülés ez indítványt egyhangúlag elfogadta, de az alsóházban szóba sem került és Martinovics és társai továbbra is a nemzeti hála kifejezése nélkül porlanak sírjaikban. Mennyire szükséges lett volna az utódokat ily esetek nem ismétlődése dolgában valamely módon megnyugtatni, csakhamar kiderült. A magyar nemzet megpróbálta Martinovics kátéjának IV. fejezetét is eljátszani. Úgy találta, hogy „Valamíg él az ember, mindaddig jussa van oltalmazni a magyar szabadságot” és felzúdulással akarta „megszabni a szolgaság határát”, „a szabadság kezdetét”. Szórói-szóra úgy tett, amint a káté rendelte: egyik rész fegyvert fogott. A szolgaságban volt katonának egyesítették magukat a polgár atyafiakkal. A nemzetgyűlés az erőszakos uralkodás eltörlésére fel-

kelt. Sajnos, nem bizonyult valónak Martinovics tétele, hogy amely nemzet szabad akar lenni, az az is lesz. A felkelést leverte a hatalom és a budai Vérmező jakobinus vérrózsái újra kinyíltak Arad falai alatt. Az 1795-iki kivégzések nem gátolták meg a forradalmat, de ma már senkisémmé hinné el Németnek, hogy Martinovics olyast tervezett 1784-ben, aminőbe 1849-ben Kossuthot is inkább az események kergették bele. Higgadtan ítélvén meg Martinovics munkáit és működését, forradalmi kátéja tartalmát, valamint a vádlottak meg nem cáfolt vallo-másait, nem juthatunk más meggyőződésre, mint arra, hogy a szabadság és egyenlőség társaságában semmi egyébről nem volt szó, mint a szabad és felvilágosodott eszméknek Magyarországra átültetéséről és terjesztéséről. Martinovics történelmi rangjának megállapításánál tehát az összes körülmények, az eredet, a hatalom, az uralkodó rend és a korszellem gondos figyelembevétele mellett arra a meggyőződésre jutunk, hogy hősünk nem volt bűnös összeesküvő s ha egyéniségébe az akkori idők regényes szelleme folytán vegyült is bele a kalandosság némely vonása, egészben véve nem más ő, mint írásaiban Kossuth Lajosnak, halálában az aradi vértanúknak előfutára s a magyar népszabadság elsősülött prófétája. Ez a magyar fába oltott oltó vessző érettünk élt, szabadságunkért cselekedett, mai jogainkért halt vértanú halált.

Mielőtt e vértanútól végleg elbúcsúznánk, vonjuk le történelmi esetéből a tanulságot, melyet a történelem, mint az élet mestere, nekünk saját gondolkozásunk és magatartásunk számára adhat. A tanulság háromszoros.

Az első, már érintett tanulság az, hogy Martinovics története is megmutatja nekünk, mennyire helytelenül cselekesznek, akik a létező állapotokat minden egészséges reform eszmével szemben elkeseredetten védelmézik, – a reformereket, mint közveszélyes embe-

reket üldözik s a közélettről leszorítani törekednek. Valóban, Martinovics és társai történetét, fogságba vételüket és kivégzésüket, eszméiknek rövid ötven év után mégis győzelmesen érvényesülésével egybevetve, rá kell jönnünk, hogy semmisem inkább egyetemes és örökkévaló a földön, mint a változás. Nincs mai társadalmi életünknek olyan vonatkozása, nincs berendezkedéseinknek olyan részlete, mely száz évvel ezelőtt épen olyan lett volna, mint ma. A mai ember képtelen megélni az elmúlt századok alkotmányával, világnézetével, gondolkozásával és törvényeivel. S ez igen természetes. Ha csak néhány órára elhagyjuk lakásunkat, visszatérve, bizonyosra lehet vennünk, hogy a lakásban nem találunk mindent tökéletesen olyan állapotban, mint ahogy azt elhagytuk. Ha egyéb változás nem állott be, porréteg képződött a bútoron, egy kép mozdult meg a falon, kellemesebbre vagy rosszabbra változott a szobának hőmérséklete. Épen így vagyunk nagy lakásunkkal, a várossal, amelyben élünk, az országgal, amelynek polgárai vagyunk és magával a földgömbbel, amelyen életre-halálra valamennyien ítélve vagyunk. Viszont épen így kétségtelen, hogy a jövő század emberei egyáltalán semmit sem használhatnak azokból a törvényekből, szokásokból, világnézetekből, melynek ma lelkesült hívei vagyunk. Meg fognak változni viszonyaik, meg fog változni gondolkozásuk és annak megfelelően megváltozik társadalmi berendezkedésük is és egészen új törvényekre lesz szükségük. Ők valószínűleg ép úgy fognak mosolyogni a mi mai rendkívüli elmaradottságunkon, olvasván korunk történetét, – mint ahogy mi szinte megfoghatatlannak találjuk II. Ferenc, Thugut és a bírák magatartását a magyar demokraták ú. n. bűnperében. Mi azt kérdezzük, hogyan lehettek Ferenc király idejében a patrióták oly maradiak, oly rövidlátók, hogyan ragaszkodhattak az elmaradott századok

világnézetéhez oly erősen, hogy ezek védelmére még honfitársaik vérét sem átalották kiontani? A jövő századok emberei épen így fogják kérdezni, hogyan küldhettünk tömlöcbe embereket, kik a mai világrénd megváltoztatását követelték, kik a mai vagyongosztlást és a vagyonhoz kapcsolt kiváltságokat ostromolták és a milliók nyomorúságát újkori szolgaságnak tekintették. A jövő század ez emberei időben korlátozott rabszolgaságnak fogják nevezni azt is, amit mi általános védkötelezettségnek s mulatságos naivitással az egyenlőség követelményének jelentünk ki. Azt is el fogják rólunk mondani, hogy a mi felekezeti és nemzeti hiúságainkra ép oly büszkék voltunk, mint a patrióták a nemesi előjogokra. Azt fogják mondani, hogy felekezeti és nemzetiségi súrlódásaink, az uralkodó vallás és az uralkodó faj fogalma, valamint az ebből lezármazott összes törvények, szabályok és világnézet ép oly hibás téveszme, mint amilyen volt a patriótáknak az a felfogása, hogy a nemesi születés a nemesek előnyére különbséget állapít meg közöttük és a nem nemesek között. Búcsújárásainkat, szent Antal perselyeinket, babonáinkat, a gavallér- és úriember fogalmához fűzött egészen komikus előítéleteket, a becsületnek párviadallal való időszaki renoválását és jókarbantartását, az országos képviselőknek adott kiváltságokat, a földbirtok szabad forgalmának hitbizományokkal s holtkézi jelleggel megkötését, egy püspöknek félmillió évi jövedelemmel ellátását és az alapságnak szegénységben hagyását, az iskolákban a felekezeti tudomány létezésének állítását s ez alapon a tudomány tokaji bora helyett felekezeti lőre kimérését, az alsó néposztályok műveletlenségre ítéletét, egyes dologtalanoknak óriási gazdagságát és a nagy dolgozó tömegek koldusnyomorát, stb., a jövő század emberei mind épen úgy elítélendik, mint mi pálcát törünk a régi jobbágyság, tizedek, kiváltságok, ősi-

ségek, egy szóval a Martinovics által ostromolt akkori berendezés felett, Vonjuk le ezekből azt a következtetést, hogy nem volt soha, nem is lesz és ma sincs olyan rend, amely javításra, folytonos renoválásra ne szorulna. Állandóak és szakadatlanok az emberi élet változásai és ez magával hozza a társadalmi berendezkedés és a törvényes rend örökkévaló és törvényes változtatásának szükségét is. Mint ahogy az ócska házat, amelyben lakunk, folytonosan évről-évre tataroznunk és javítanunk kell, újból bevakoljuk és kifestetjük, majd aláfalazzuk, vagy újból fedetjük, falakat rontunk s újakat állítunk, mert különben benne meglakásunk lehetetlen volna s a régi ház nem szolgálhatná a régi célokat, – hasonlóan a nemzet alkotmánya. Hol az egyik tartóoszlop helyett kell újat állítani, hol a felső rendek tetőzete nem alkalmas többé az idők járásának ellenállásra, hol új pilléreket kell beállítani oly népréteganyagból, mely eddig az alkotmány falai között ismeretlen volt. De szó sincs róla, hogy csak egyetlen olyan év is lehessen, melyben valaha az alkotmány változtatásra, javításra, a változott viszonyokhoz alkalmazásra nem szorulna. Sőt e folytonos változtatás azoknak áll leginkább érdekükben, kiket az alkotmány háza legjobban oltalmaz: amaz újítások néha sok áldozatába kerülnek a ház birtokosainak, de azok nélkül lakhatatlanná válik az épület s a lakók fejére dől, maga alá temetve cselédeket és uraikat is.

óvatosan korholjuk tehát a reformot követelőket, mert legfeljebb a módban tévednek, melyben az alkotmány javításra szorul, – vagy a mértékben, amellyel változtatni kívánnak, – vagy a helyet és részt választják meg rosszul, hol a változtatást kezdeni akarják. De abban, hogy az alkotmányt javítani kell, mindig mindenkinek állandóan igazsága van. Legyünk tehát mérsékelték az újítókkal szemben. Ok is tévedhetnek ugyan, de a történet azt tanítja nekünk, hogy az emberek

nagy tömege és különösen az uralkodó néposztályok, mint az akkor uralkodó világnézet nevelésének gyermekei, rendszerint tévednek velük szemben, mert nem veszik soha sem rögtön észre, mikor találkoznak életútjukban a helyes és szükséges reformeszmékkel. Krisztus előtt nyomtalanul ment el az akkori Júdea, – nyugalommal végezte ki lázadó és felforgató gyanánt azt, ki a hitreform szükségét hangoztatta és rövid száz év megmutatta, hogy a Krisztus által hangoztatott reformra az emberiségnek valóban szüksége volt.

Kivégezték Spartaccust is, pedig Spartaccusnak igazsága volt. Húsz János és Giordano Bruno tűzhalála, egy Galilei üldözése s ezer hasonló eset, mind tanú arra, hogy az emberek tömegeinek és az érvényes jog alapján álló vezetőségnek nincs érzékük a jövő igazságai iránt s a lánghézagban mindig észre veszik az ellenséget, de sohasem látják meg a prófétát. Épen így haladt el a kor Martinovics és társai mellett, nem is sejtve, hogy az eszmék, melyeket e férfiak hangoztatnak, rövid félszáz év alatt a magyar nemzeti állam új alkotmányának pillérei leendenek. Ne lássunk tehát az újítókban ellenségeket és felforgatókat, mert nem tudhatjuk, hogy nem apostolok-e és nem az eljövendő új rend hirdetői? Korántsem következik ebből, hogy minden újítónak igazat adjunk és minden hóbortos új eszmét mohó gyorsasággal kapjunk fel. Az új eszmék kialakításának joga az újítóké, de a megbírálás és az elvetés joga a lánghézagtól mentes megfontolást s a kombinációktól megfosztott tapasztalatot illeti meg. Bátran követhetjük e ponton II. József császár szellemes példáját, melyet Komárom várának földrengés által megrongálása után mutatott. Mindenféle hibás tervek között, melyekkel a várát helyrehozni ajánlkoztak, egy osztrák főúr azt mondotta neki, hogy tud egy módszert a földrengés megújulásának kizárására és így a vár megmentésére. Ezt abból vonja le, hogy Egyiptomban soha

sincsen földrengés, ami nem következhetik máshonnan, minthogy Egyiptomban a pyramisok lenyomják a föld kérgét és meggátolják a földrengéseket. Szerinte tehát Komárom körül minél több pyramist kell állítani, s akkor biztos, hogy a földrengés nem fog tovább pusztítani. A császár mosolyogva felelt, hogy az kétségkívül igen jó módszer, de rendkívül költséges és felkéri a feltalálót, hogy szíveskedjék az első pyramis költségét közadakozásból összegyűjteni, a második pyramishoz a költségeket már majd ő adja. Újítónk egy ötlettel el volt intézve, tervével együtt. Nincs szükségünk rá, hogy másként járjunk el általunk helytelennek vélt újító eszmékkel és újítókkal, mint ahogy József császár cselekedett. Csak ahhoz nincs jogunk, hogy valakit üldözőbe vegyünk azért, mert újító eszméi nekünk kellemetlenek, vagy helyteleneknek tűnnek fel, vagy mert úgy véljük, hogy anyagi érdekeinket sértenék. Nincs jogunk nézeteiért senkit sem keseríteni, sem kisebbiteni és az igazi felvilágosodottság annak is ellenmond, hogy valaki, habár reakcionárius nézeteiért is üldöztessék. Viszont harmadik tanúságként vonhatjuk le Martinovics és társai, valamint II. József császár történetéből is, hogy hiába akarjuk a társadalmat egy csapásra megváltoztatni. Akár császárok vagyunk Bécsben, akár udvari vegyészek a császár oldala mellett, lehetetlenség az élő nemzedéknek bebizonyítani, hogy mind azt a tévelygést, amelyben nevelkedett, legjobb lesz egyszerre sutba dobnia. Az átalakítás mindig csak lépésről lépésre lehetséges. A létező világrend, az uralkodó törvények s a hatalmat kezelő társadalmi osztályok mind kiegészítő részei, de szervesen hozzá fűzött, sőt mi több, belőle kinőtt részei annak a társadalmi szervezetnek, melynek testi életünkkel és szellemi működésünkkel együtt mi is alkotó parányai vagyunk. E szervezet, mindig könnyebben fog megválni száz lángeszű Martinovicstól, mint egyetlen

oly hibás intézményétől, melyet százezrek megszoktak, tízezrek még mindig szeretnek, ezerek pedig saját javukra kamatoztatnak. Hibás berendezkedésének alkotmányát, az egész nemzeti test egy szerves, habár beteg részét a társadalom épügy nem képes magától egy mozdulattal elhajítani, mint ahogy az egyén nem képes hirtelen megválni megromlott lábától akkor sem, ha belátja, hogy ez a testrésze már nem tesz neki hasznos szolgálatokat.

Ha tehát türelmet követelünk a társadalomtól az újítokkal szemben, viszont a sokszor túlszenvedélyes újítokat is türelemre kell kérnünk a társadalom iránt. Nem tehet róla senki sem, ha hirtelen nem látja át az újíto minden igazságát. Hagyományaink, nevelésünk, öröklött képzeink gátolják belátásunkat. Innen van, hogy igazi és legokosabb újíto az, ki eszméivel a gyermekekhez, az iskolához, az utána jövő nemzedékhez fordul. íme a Martinovics-per vádlottainak egyik legkomolyabb férfia, Hajnóczy mondta: Martinovics reform-eszméinek egyedül a jobbagység látná hasznát, azt pedig csak a nemesség és papság által lehet vezetni. Ezek pedig maguk ellen nem kelnek fel. Ma is hiában követelünk a vezető társadalmi osztályok felvilágosítása nélkül oly reformokat, melyek az önálló gondolkozásra meg nem érett néprétegek helyzetét tennék előnyösebbé. Hiában csinálnánk e célból titkos társaságokat, hiában esküdnénk össze, hiában nyernénk a forradalmaink rendén oly sokszor remélt, de soha kellően meg nem érkezett külföldi segítséget: a korszellem által még meg nem érlelt reformeszméket a legkiválóbb szellemek egyéni ereje sem érvényesítheti. A társadalmi igazságok és szabadságok fája is magból kél ki. Gondos kezekkel kell a magot beültetni a honi kert termő talajába s még ha kikelt, akkor is tudni kell, hogy lassú növése miatt ritkán ad enyhítő árnyékot és éltető gyümölcsöt már annak, ki önzetlen szeretettel elültette s utódokra szóló

reménységgel öntözgeté. Átültetni az igazság és szabadságfát oly országból, melyben már megerősödött, nem lehetséges. Igenis lehet kátékat írni s így magot vetni. Martinovics ezt cselekedte és nem is remélte, hogy a fa árnyát és gyümölcsét ő maga élvezendi. Botor honfitársai, elvakítva érdek, tudatlanság és 'gyűlölet, az emberi faj eme három alávaló ördöge által, vérével öntözték az általa ültetett magot, nem is sejdítve, hogy ezzel csak ennek kikelését mozdítják elő. Hogy vérével kellett öntöznie: ez Martinovics megkapóan fenséges tragikuma. Hogy az új alkotmány fája itt van, terebélyesen védve minket a zsarnokságok pusztító hevétől és gyümölcssei erősítenek további átalakító feladunkban: ez tragikus hősünknek örök dicsősége. Igen korán rázva meg a gátló falakat, a falak védői összetörték. Sírjába szállt s onnan pusztán szelleme kiszállván, porrá zúzta, még most is zúzza a kiváltságoknak, előítéleteknek, egyenlőtlenségeknek és szolgaságoknak egész épületét. Eletében Sámsonnál gyengébb: halála után annál sokkal erősebbé lett. Valóban úgy van, amint már a nagy angol író is meglátta: A holtak inkább kormányoznak, mint az élők.